mulier instituut
sociaal-wetenschappelijk sportonderzoek

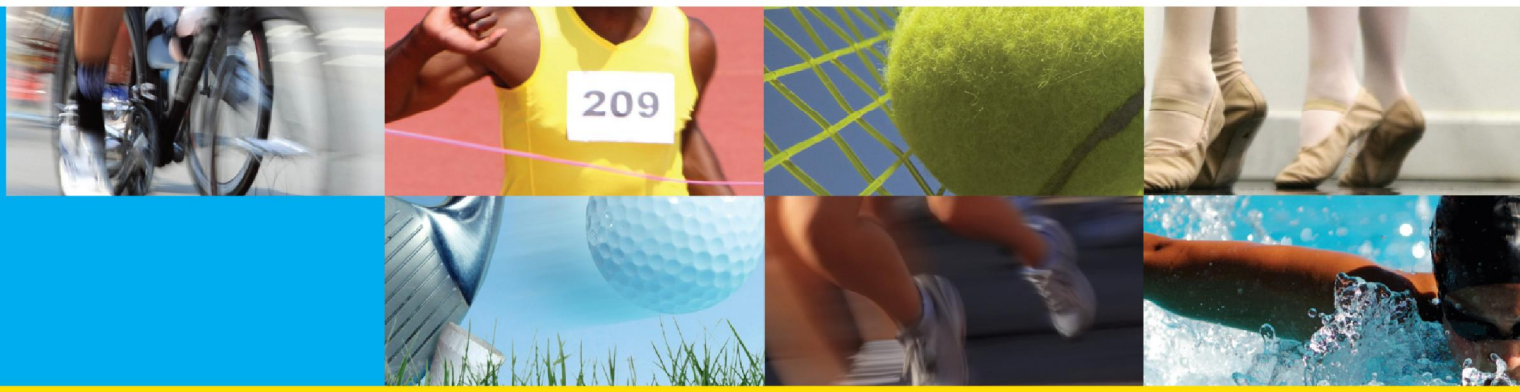

Sport en recessie 2013

Remco Hoekman

Jerzy Straatmeijer

m.m.v. Willem de Boer (HAN)

Mulier Instituut
sociaal-wetenschappelijk sportonderzoek

Postbus 85445
3508 AK Utrecht

t 030-7210220
e info@mulierinstituut.nl
i www.mulierinstituut.nl

Sport en recessie 2013

Doorwerking economische recessie op sportbeleid, sportorganisaties en sportdeelname

Remco Hoekman
Jerzy Straatmeijer
m.m.v. Willem de Boer (HAN)

© Mulier Instituut
Utrecht, december 2013

Inhoudsopgave

Samenvatting **7**

1. Inleiding **9**
1.1 Aanleiding 9
1.2 Onderzoeksopzet 10
1.3 Leeswijzer 10

2. Economische situatie in Nederland **11**
2.1 Economische crisis in Nederland 11
2.2 Gevolgen crisis voor huishoudens 12
2.3 Gevolgen crisis uitgavenpatronen 15
2.4 Gevolgen crisis vrijetijdssector 15
2.5 Conclusie 19

3. Gemeentelijke sportbudgetten **21**
3.1 Financiële situatie 21
3.2 Veranderingen in de sportuitgaven 2010-2014 22
3.3 Aanstelling combinatiefunctionarissen en buurtsportcoaches 23
3.4 Verwachting gemeentelijke uitgaven aan sport 2014-2018 23
3.5 Bezuinigingsstrategieën en bezuinigingsterreinen 2014-2018 24
3.6 Verwachte opbrengsten van het sportbeleid 26
3.7 Conclusie 29

4. Sportuitgaven burgers **31**
4.1 Bezuinigingen op sport 31
4.2 Bezuinigingen door de crisis 33
4.3 Lidmaatschapskosten fitness en sportverenigingen 34
4.4 Conclusie 35

5. Economische situatie sportaanbieders **37**
5.1 Verenigingen 37
5.2 Fitnessbranche 40
5.3 Zwembaden 41
5.4 Conclusie 42

6. Betaalbaarheid van (vereniging)sport **45**
6.1 Kosten van de sport 45
6.2 Prijselasticiteit 46
6.3 Willingness to pay 48
6.4 Prijs als stopmotief 50
6.5 Conclusie 52

7. Slotbeschouwing en aanbevelingen **53**

Literatuur **61**

Samenvatting

In 2013 heeft het Mulier Instituut, in navolging van het onderzoek in 2010 (Van Kalmthout e.a., 2010) en in opdracht van het ministerie van VWS, een onderzoek uitgevoerd naar de gevolgen van de recessie voor de sportsector. Mede door de aanhoudende recessie en de Kamervragen van de PvdA medio 2013 naar het duurder worden van de sportbeoefening, was behoefte aan een nieuw overzicht van de gevolgen van de recessie voor de sportsector. Voor u ligt de rapportage van dit onderzoek.

Om een volledig beeld te kunnen geven van de gevolgen van de recessie voor de sportsector is ingegaan op de gevolgen voor het gemeentelijk sportbudget, de sportuitgaven van de burgers en de financiële situatie van sportaanbieders. Aanvullend is aandacht besteed aan de betaalbaarheid en de prijselasticiteit van sport om gemeenten en sportaanbieders inzicht te geven in mogelijke consequenties van het duurder maken van de sportbeoefening. Om de uitkomsten in perspectief te kunnen plaatsen is ook aandacht voor de economische situatie in Nederland en de ontwikkeling hierin in de afgelopen jaren..

Voor dit onderzoek is zoveel mogelijk gebruik gemaakt van beschikbare kennis en aanwezige databestanden. Aanvullend heeft met medewerking van Vereniging Sport en Gemeenten (VSG) een gemeentepeiling plaatsgevonden met vragen over de gevolgen van de recessie. Daarnaast is als onderdeel van het Nationaal Sport Onderzoek 2013 (NSO 2013) aan burgers gevraagd waar ze in het algemeen en sportgerelateerd op hebben bezuinigd of van plan zijn te gaan bezuinigen.

Hieronder treft u de antwoorden op de onderzoeksvragen die centraal stonden in dit onderzoek.

1. *Wat zijn de gevolgen van de recessie voor de gemeentelijke sportbudgetten en de verdeling van deze middelen?*

Gemeenten gaven aan dat de recessie ook gevolgen heeft voor het gemeentelijk sportbudget. 93% van de gemeenten heeft óf al bezuinigd op sport óf gaat dat in de komende collegeperiode doen. Sport wordt overigens niet harder getroffen dan andere sectoren, maar juist in grotere mate dan andere sectoren ontzien. Desalniettemin nemen de sportbudgetten van gemeenten af. Overwegend gaat het hierbij om een afname van maximaal negen procent. Gemeenten bezuinigen vooral op de kosten van sportaccommodaties en de beschikbare subsidiegelden. De tarieven van sportaccommodaties gaan omhoog, nieuwbouw wordt uitgesteld of geannuleerd, op onderhoud wordt bespaard en de subsidies nemen in omvang af. Met deze bezuinigingen wordt de rekening van de sport meer bij de gebruiker neergelegd, en als gevolg spreken gemeenten de verwachting uit dat sporten duurder gaat worden voor de burger.
Verder is een herbezinning op de kerntaken zichtbaar met discussies over andere beheersvormen, waarbij meer verantwoordelijkheden worden neergelegd bij commerciële aanbieders of bij sportverenigingen, en over het stoppen met het aanbieden van schoolzwemmen.

2. *Wat zijn de gevolgen van de recessie voor de sportuitgaven van burgers?*

Bij de burgers staat sport onderaan eventuele bezuinigingslijstjes. Zeven procent van de bevolking heeft bezuinigd op sport en aanverwante zaken. Ongeveer drie tot vier procent van de bevolking geeft daarbij aan op sportlidmaatschappen te hebben bezuinigd. Daarbij wordt overigens overwegend het ‘niet leuk’ meer vinden als reden aangevoerd voor de bezuiniging en

niet de financiële situatie. Bezuinigingen waarbij aangegeven wordt dat dit het gevolg is van de recessie hebben vooral betrekking op losse entreekaartjes voor bijvoorbeeld de ijsbaan of het zwembad en op sportartikelen.

3. *Wat zijn de gevolgen van de recessie voor de financiële situatie van sportaanbieders?*

De sportverenigingen houden zich tot op heden overwegend nog goed staande. Het aandeel gezonde verenigingen is ongewijzigd gebleven tussen 2007 en 2012. Wel spreken verenigingen meer zorgen uit voor de toekomst doordat ze de uitgaven zien toenemen, bijvoorbeeld door hogere tarieven voor sportaccommodaties, en inkomsten zien afnemen, bijvoorbeeld door lagere subsidies en minder sponsoren. Dit heeft consequenties voor de liquide middelen van de sportverenigingen en de mogelijkheden om onverwachte uitgaven op te vangen of te reserveren voor groot onderhoud.
De gevolgen van de recessie zijn beter zichtbaar bij fitnesscentra en bij zwembaden. De fitnesssector kende in 2011 een record aantal uitschrijvingen van fitnesscentra en een zeer beperkt aantal inschrijvingen van nieuwe fitnesscentra. Hiermee is het aantal fitnesscentra afgenomen. Weliswaar is binnen de fitnesssector wel groei te zien in het goedkope segment met de opkomst van diverse budget fitnessketens. Bij zwembaden lopen de bezoekersaantallen terug, mede als gevolg van de bezuinigingen van burgers op losse kaartjes bij zwembaden. Door de hoge exploitatiekosten van zwembaden en als gevolg van gemeentelijke herindelingen, waardoor niet één maar meer zwembaden op de gemeentelijke begroting drukken, worden op lokaal niveau discussies gevoerd over het sluiten van één of meer zwembaden.

4. *In hoeverre wordt het sporten voor de burger duurder en in hoeverre heeft dit consequenties voor de sportdeelname?*

Tot op heden is maar beperkt sprake geweest van het duurder worden van de sportbeoefening, doordat gemeenten de sportsector redelijk hebben ontzien en ook verenigingen contributieverhogingen zo veel als mogelijk hebben vermeden. Hiermee lijkt de recessie nog geen invloed te hebben gehad op de sportdeelname. De verwachting is dat in de komende jaren sporten voor de burger wel duurder gaat worden. 90 procent van de gemeenten spreekt deze verwachting uit. Door de tariefsverhogingen voor sportaccommodaties en de afname van subsidiegelden zien verenigingen zich geconfronteerd met hogere uitgaven en lagere inkomsten. Verenigingen kunnen dit veelal niet opvangen vanuit het eigen vermogen of door andere inkomsten te genereren. Hierdoor lijken contributieverhogingen voor de komende jaren onvermijdelijk, waardoor de sporter meer zal moeten gaan betalen voor de sportbeoefening. Verenigingssporters zien zich hierdoor gesteld voor hogere uitgaven voor de sportbeoefening, terwijl ze ook geconfronteerd worden met een afname van het reëel beschikbaar inkomen. Gelukkig voor de sportsector staan bezuinigingen op de sportbeoefening onderaan op eventuele bezuinigingslijstjes van de bevolking. Dat neemt niet weg dat een stijging van de kosten voor sport voor bepaalde groepen gevolgen zal hebben. Sport is dan weliswaar relatief goedkoop, het blijft de vraag of mensen het geld ervoor over hebben. De minder intrinsiek gemotiveerde sporters zullen bij prijsverhogingen als eerste uitvallen, omdat ze een mindere bereidheid hebben om meer te betalen voor de sportbeoefening. Om zicht te blijven houden op de consequenties van prijsverhogingen in de sport voor de sportdeelname wordt aanbevolen om bij verenigingen en andere sportaanbieders te monitoren. Hiermee kan in beeld worden gebracht welke groepen het meest worden getroffen door prijsverhogingen en handreikingen worden geboden voor mogelijke oplossingsrichtingen om sport ook voor deze groepen toegankelijk en betaalbaar te houden.

1. Inleiding

1.1 Aanleiding

De wereldwijde economie verkeert sinds 2008 in zwaar weer. Nederland, dat als exportland in sterke verbinding staat met de ontwikkelingen in andere landen, werd ook getroffen door de economische recessie. Anno 2013 is de recessie in Nederland nog steeds niet uit beeld en zijn de gevolgen ervan in tal van sectoren zichtbaar.
In 2010 werd reeds vastgesteld dat ook de sportsector getroffen wordt door de gevolgen van de recessie (Van Kalmthout e.a., 2010). Weliswaar bleek dat de gevolgen van de recessie voor de georganiseerde sport in verhouding tot andere vrijetijdssectoren gering waren. Dit was mede toe te schrijven aan de veerkracht die sportverenigingen in deze moeilijke tijden ten toon wisten te spreiden. Daarnaast werd duidelijk dat sport bij burgers onderaan op eventuele bezuinigingslijstjes stond en ook bij gemeenten relatief werd ontzien bij bezuinigingen. De vraag was wel of de sportsector dit bij een aanhoudende recessie zou weten vol te houden of toch grotere gevolgen zou gaan ondervinden.

Begin 2013 kwamen verschillende mediaberichten naar buiten met aandacht voor de gevolgen van de recessie voor de sport. Het ging hierin vooral over een verslechterde financiële situatie van sportverenigingen en bezuinigingen bij gemeenten die er naar verwachting toe zouden leiden dat de sportbeoefening duurder zou worden. De indruk werd gewekt dat de sportsector in 2013 zwaarder zou worden getroffen door de recessie dan in 2010 het geval was. Dit was aanleiding om de bestaande kennis en (uitkomsten van) onderzoeken over de relatie sport en recessie bij elkaar te brengen. Niet in de laatste plaats omdat gemeenten in aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen in 2014 behoefte hebben aan informatie over de gevolgen van de recessie voor de sportsector. Want, zoals de minister van Volksgezondheid Welzijn en Sport (VWS) medio juli 2013 in reactie op Kamervragen van de PvdA over het duurder worden van sporten aangaf, het stimuleren van sport is primair een lokale verantwoordelijkheid. Het is dus aan gemeenten om een effectieve verdeling te maken van beschikbare middelen voor het sportbeleid. Inzicht in de financiële situatie van sportaanbieders, inzicht in de mate waarin sporten duurder is geworden en inzicht in hoeverre dit gevolgen heeft voor het sportgedrag van de burger is daarbij van groot belang om weloverwogen keuzes te kunnen maken.

Om een volledig beeld te kunnen geven van de gevolgen van de recessie voor de sportsector brengen we de beschikbare kennis bijeen. Aanvullend besteden we aandacht aan de betaalbaarheid en de prijselasticiteit van sport, om gemeenten en sportaanbieders inzicht te geven in mogelijke consequenties van het duurder maken van de sportbeoefening.

De volgende onderzoeksvragen staan centraal in dit onderzoek:

1. Wat zijn de gevolgen van de recessie voor de gemeentelijke sportbudgetten en de verdeling van deze middelen?
2. Wat zijn de gevolgen van de recessie voor de sportuitgaven van burgers?
3. Wat zijn de gevolgen van de recessie voor de financiële situatie van sportaanbieders?
4. In hoeverre wordt het sporten voor de burger duurder en in hoeverre heeft dit consequenties voor de sportdeelname?

1.2 Onderzoeksopzet

Om een zo volledig mogelijk beeld te kunnen geven van de gevolgen van de recessie voor de sportsector zoomen we in op drie niveaus: (1) gemeenten, (2) sporters/burgers en (3) sportaanbieders. Daarnaast bespreken we de economische situatie in Nederland en de ontwikkeling daarin, om de uitkomsten in de sportsector te duiden. Voor een beschrijving van de economische situatie in Nederland is gebruikgemaakt van cijfers van het CBS.

Voor de informatie over gemeenten baseren we ons grotendeels op de Recessiepeiling gemeenten (Hoekman, 2013a), die het Mulier Instituut in samenwerking met Vereniging Sport en Gemeenten (VSG) medio 2013 heeft uitgevoerd. Daarin is ingegaan op de mate waarin en de wijze waarop door gemeenten is bezuinigd op sport in de huidige collegeperiode (2010-2014) en op de bezuinigingsplannen voor de aanstaande collegeperiode (2014-2018). Aan dit onderzoek hebben 168 gemeenten meegewerkt door een online vragenlijst in te vullen.
Voor de gevolgen van de recessie voor sporters en burgers is vooral geput uit de uitkomsten van het Nationaal Sport Onderzoek 2013, waarin het Mulier Instituut specifieke vragen over bezuinigingen op sport heeft gesteld aan de bevolking. Voor het NSO 2013 is gebruikgemaakt van het internetpanel van GfK, waarbij een representatief deel van de Nederlandse bevolking (n=1071) in de leeftijd van 15 tot 80 jaar een online vragenlijst heeft ingevuld.
De informatie over de sportaanbieders is voornamelijk afkomstig uit diverse monitorstudies die het Mulier Instituut uitvoert, waaronder de SportAanbiedersMonitor, het Trendrapport Fitnessbranche en de Zwemmonitor.

1.3 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 wordt, om de context van het onderzoek te schetsen, een beeld gegeven van de ontwikkelingen van de economische situatie in Nederland en de invloed van de recessie op huishoudens en de vrijetijdssector in het algemeen. Hoofdstuk 3 gaat vervolgens in op de gevolgen van de recessie voor gemeentelijke sportbudgetten. Hoofdstuk 4 beschrijft de invloed van de recessie op bezuinigingen van huishoudens op de sport. Recente financiële ontwikkelingen bij sportaanbieders worden gepresenteerd in hoofdstuk 5. In hoofdstuk 6 wordt ingegaan op de aanwezige kennis over de betaalbaarheid van sport. Tot slot worden in hoofdstuk 7 de uitkomsten in samenhang bijeengebracht.

2. Economische situatie in Nederland

Met het instorten van de huizenmarkt in de Verenigde Staten eind 2007 begon een wereldwijde kredietcrisis, die in de tweede helft van 2008 ook Nederland raakte. Vanaf dat jaar moest de Nederlandse overheid diverse maatregelen nemen om de economie te stimuleren en de grootste klappen van de kredietcrisis op te vangen. Deze maatregelen bestonden uit het ondersteunen van het Nederlandse bancaire stelsel door kapitaalinjecties, staats- en depositogaranties en uit de nationalisering van enkele grote Nederlandse banken. Daarnaast werden op tal van terreinen bezuinigingsplannen gemaakt om de overheidsfinanciën weer op orde te krijgen in de jaren van economisch herstel. In dit hoofdstuk komt de ontwikkeling van de economische situatie in Nederland aan bod, met de gevolgen hiervan voor Nederlandse huishoudens en hun uitgavenpatronen. Tot slot worden gevolgen van de crisis op de vrijetijdssector beschreven.

2.1 Economische crisis in Nederland

In 2009 sloeg de kredietcrisis in Nederland om in een algehele economische crisis. De economie kromp dat jaar met 3,7 procent, de grootste krimp ooit door het CBS gemeten. In maart 2009 zakte de AEX-index onder de 200 punten en kwamen als gevolg hiervan ook pensioenfondsen in problemen. In het derde kwartaal van 2009 groeide de Nederlandse economie, na vijf maanden van krimp, met 0,6 procentpunten ten opzichte van een kwartaal eerder en kwam Nederland officieel uit de recessie. De forse overheidsuitgaven ter stimulering van de economie leidden echter tot verslechterde overheidsfinanciën, met als belangrijkste consequentie een verhoging van de AOW-leeftijd naar 67 jaar.

Het economisch herstel, dat eind 2009 begon, zette zich in 2010 en in de eerste helft van 2011 door. Hoewel het vertrouwen in de Nederlandse economie terugkeerde, diende zich inmiddels een nieuwe reden tot zorgen aan: Griekenland dreigde door een torenhoog begrotingstekort de stabiliteit van de Eurozone in gevaar te brengen (CBS, 2011). In de tweede helft van 2011 raakten Nederland en andere Europese landen opnieuw in een recessie. De oorzaak hiervan was de aanhoudende onrust op de financiële markten naar aanleiding van het dreigend faillissement van Griekenland en de daaropvolgende problemen in Zuid-Europa. In 2012 bleef economisch herstel uit. Dit jaar was met een economische krimp van 1 procent het eerste krimpjaar sinds 2009. Ook in 2013 zet de recessie door (CBS, 2013j). In het eerste kwartaal van 2013 kromp de Nederlandse economie met 0,4 procent ten opzichte van het vierde kwartaal van 2012. In het tweede kwartaal van 2013 kromp de economie verder met 0,2 procent[1] (CBS, 2013e) (zie figuur 2.1 voor het kwartaalverloop van het Nederlands bbp sinds 2008).

[1] De economische krimp van het tweede kwartaal van 2013 is gebaseerd op een eerste raming door het CBS.

Figuur 2.1 Groei Nederlands bbp per kwartaal gedurende 2008 tot en met het tweede kwartaal van 2013, ten opzichte van hetzelfde kwartaal het jaar daarvoor (in procenten)

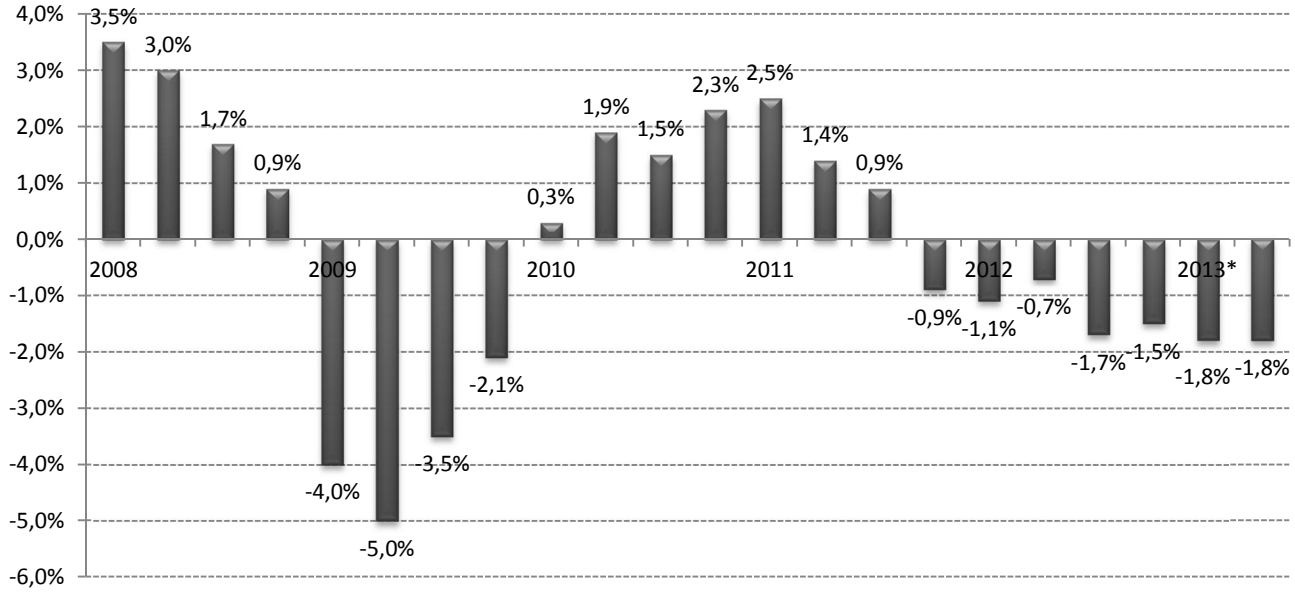

* De kwartaalcijfers over 2013 zijn gebaseerd op ramingen door het CBS.

Bron: CBS Statline (2013), bewerking Mulier Instituut

Met het uitblijven van economisch herstel en de negatieve economische ontwikkelingen van de afgelopen jaren is het dus relevant om anno 2013 de recessiepeilingen van 2009 en 2010 te vervolgen.

2.2 Gevolgen crisis voor huishoudens

De economische crisis heeft voor veel Nederlandse huishoudens grote gevolgen gehad. De werkloosheid liep op en huishoudens zagen inkomen en koopkracht dalen. Huishoudens trapten hierdoor op de rem en besteedden minder aan goederen en diensten. Tot slot is het aantal Nederlandse huishoudens dat in armoede leeft of kans heeft op armoede toegenomen (SCP & CBS, 2013).

2008-2009

In 2008 verloren Nederlandse huishoudens ruim een kwart van hun aandelenvermogen als gevolg van de kredietcrisis. Het reëel beschikbare inkomen kromp dat jaar met 0,3 procent.[2] Dankzij gunstigere omstandigheden op de arbeidsmarkt gedurende de eerste twee kwartalen, groeide het totale aantal banen in 2008 nog. Ook nam de werkloze beroepsbevolking af.

[2] Het beschikbaar inkomen van huishoudens bestaat uit de inkomsten uit onder meer loon, winst, sociale uitkeringen, pensioen, rente en dividend, minus belastingen en premies. De ontwikkeling van het reëel beschikbaar inkomen is gecorrigeerd voor inflatie.

Na vier jaar van werkgelegenheidsgroei keerde in 2009 echter ook het tij op de arbeidsmarkt (CBS, 2010). Het aantal banen nam met 108.000 af naar 9,2 miljoen. In de vier voorgaande jaren steeg het aantal banen nog met een jaarlijks gemiddelde van 140.000. De werkloze beroepsbevolking liep in 2009 op tot 4,8 procent, 1 procentpunt hoger dan het jaar daarvoor. In totaal maakten Nederlandse huishoudens een inkomensval van 1,1 miljard euro. Dankzij de ontstane financiële onzekerheid werd door veel huishoudens bespaard. In 2009 lag de consumptie 2,1 procent lager dan het jaar daarvoor. In 2009 werden ruim anderhalf keer zoveel faillissementen uitgesproken als in 2008.

2010-2011

In het economisch hersteljaar 2010 steeg de consumptie door huishoudens met 0,3 procent ten opzichte van het jaar daarvoor. Omdat de arbeidsmarkt doorgaans vertraagd reageert op herstel, bleef de werkloosheid stijgen en ondervonden huishoudens een verdere daling in beschikbaar inkomen.

In 2011 leek het economisch herstel ook op de arbeidsmarkt een feit. Voor het eerst in twee jaar steeg het totale aantal banen en bleef het percentage werklozen gelijk. Aan de opleving in consumptie kwam in 2011 echter alweer een einde. Als gevolg van een daling in consumentenvertrouwen, mede door de financiële onrust in de Eurozone, hielden consumenten de hand weer op de knip. De totale consumptie nam in 2011 met 1 procent af.

2012-2013

In 2012 werden huishoudens opnieuw met economische recessie geconfronteerd. Het aantal banen liep terug tot beneden het niveau van 2008. De gemiddelde cao-loonstijging bedroeg dat jaar 1,6 procent, terwijl de prijzen met gemiddeld meer dan 2 procent stegen (CBS, 2012). Als gevolg daarvan daalde het reëel beschikbaar inkomen van huishoudens voor het vijfde jaar op rij.[3] De koopkracht van de Nederlandse bevolking is in 2012 met 1 procent afgenomen. Sinds 1985 was een dergelijke afname niet in de Nederlandse economie voorgekomen (CBS, 2013i). Bovendien werden in 2012 ruim 11.000 faillissementen uitgesproken. Niet eerder werden in één jaar zoveel faillissementen geregistreerd. Na een jaar van lichte economische opleving leken Nederlandse huishoudens weer terug bij af.

De recessie is in de eerste helft van 2013 nog steeds niet uit beeld. Nederlandse huishoudens ondervinden nog altijd de gevolgen van een krapper wordende arbeidsmarkt, inkomensachteruitgang en financiële onzekerheid. Het werkloosheidspercentage loopt gedurende de eerste helft van 2013 op tot ruim 8 procent. Dit niveau werd niet meer bereikt sinds de beginjaren tachtig, toen de Nederlandse economie ook met een economische crisis had te kampen. De inflatie nam in juli 2013 toe tot 3,1 procent, het hoogst gemeten niveau sinds september 2008. Ook neemt het aantal zelfstandigen sinds de recessie jaarlijks toe. Veel van deze zelfstandigen waren voor de recessie nog in loondienst (zie tabel 2.1 voor een ontwikkeling in economische kerncijfers over de periode 2008-2013).

De economische crisis had aanvankelijk een bescheiden effect op de omvang van armoede in Nederland. Pas in 2011 begon de armoede toe te nemen, en in 2012 was de stijging nog groter

[3] De daling in 2012 bedroeg 3,2 procent. Dit is de sterkste afname sinds het begin van de reeks in 1981. De daling is het gevolg van de afname van de werkgelegenheid, hogere afdrachten van belastingen en premies, en de inflatie (CBS, 2013i).

(SCP & CBS, 2013). Afgemeten aan de lage-inkomensgrens[4] hadden 664.000 huishoudens (9,4 % van alle huishoudens) in 2012 kans op armoede. Dat is een stijging ten opzichte van 2011 en 2010, toen respectievelijk 575.000 huishoudens (8,2%) en 514.000 huishoudens (7,4%) een laag inkomen hadden. Ramingen van het CBS en het SCP geven aan dat de armoede in 2013 nog op zal lopen, maar minder dan in 2012. Op basis van de lage-inkomensgrens komen er in 2013 naar verwachting bijna 40.000 huishoudens met kans op armoede bij, waardoor het totaal op 703.000 (9,9 %) zal uitkomen. De raming voor 2014 wijst op een lichte toename met 14.000, waardoor er naar verwachting 717.000 huishoudens met een laag inkomen zullen zijn (10,1 %).

De gevolgen van de recessie zijn ook op andere maatschappelijke vlakken merkbaar. Het aantal geboorten is in de periode juni 2012 tot en met mei 2013 gedaald tot 172.000, bijna net zo laag als in de eerste helft van de jaren tachtig (CBS, 2013f). Het aantal gesloten huwelijken en partnerschappen neemt af, evenals het aantal verhuizingen. Nederlandse emigratie neemt juist toe. Een vaak genoemde reden voor vertrek is hierbij het vinden van werk in het buitenland (CBS, 2013d; NOS, 2012).

Tabel 2.1 Ontwikkeling economische kernindicatoren over 2008 tot en met het tweede kwartaal van 2013 (in duizendtallen en procenten)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Banen en vacatures (x1.000)						
Banen	9.287	9.222	9.190	9.259	9.246	9.164*
Banen werknemers	7.972	7.905	7.862	7.905	7.847	7.717*
Banen zelfstandigen	1.180	1.182	1.192	1.214	1.252	1.447*
Openstaande vacatures	240	143	122	133	112	91*
Ontstane vacatures	1.028	725	743	766	658	315
Vervulde vacatures	1.088	794	737	774	679	312
Netto arbeidsparticipatie (%)	68,2	67,8	67,1	67,2	67,2	66,1*
Werklozen (x 1.000)	300	377	426	419	507	675*
Werkloze beroepsbevolking (%)	3,8	4,8	5,4	5,4	6,4	8,5*
Faillissementen (x 1.000)	6,8	10,6	9,6	9,5	11,2	5,0
Mutaties inkomen en bestedingen						
Reëel beschikbaar inkomen (% verandering t.o.v. vorig jaar)	-0,3	-1,1	-0,1	-0,2	-3,2	-2,6**
Consumptieve bestedingen (% volumemutaties t.o.v. vorig jaar)	1,3	-2,1	0,3	-1	-1,4	-2,0

* Gecorrigeerd voor seizoeninvloeden.

** Raming over het eerste kwartaal van 2013.

Bron: CBS Statline (2013); CBS (2013,k); CBS (2013h), bewerking Mulier Instituut

[4] Het CBS bespreekt de kans op armoede aan de hand van de lage-inkomensgrens. Deze grens vertegenwoordigt een vast koopkrachtbedrag en wordt jaarlijks aangepast voor de prijsontwikkeling.

2.3 Gevolgen crisis uitgavenpatronen

Koopkrachtberekeningen over 2013 laten zien dat bijna alle Nederlandse huishoudens minder te besteden hebben dan in 2012. Veel Nederlandse huishoudens geven aan een inkomstenterugval moeilijk op te kunnen vangen. Bij een inkomensdaling van 25 procent verwacht 28 procent van alle Nederlanders na drie maanden in financiële problemen te komen (Nibud, 2013). Bij een korte periode van inkomensterugval wordt voornamelijk spaargeld aangesproken om de achteruitgang in bestedingsruimte op te vangen. Bij een langere periode besparen Nederlandse huishoudens op hun uitgavenpatroon (Wijzer in Geldzaken, 2009). Gelet op de duur van de huidige recessie is het aannemelijk dat een groot deel van de huishoudens nu in een fase is aanbeland waarin het uitgavenpatroon is aangepast en er wordt bezuinigd.

In 2013 bezuinigde bijna 70 procent van de Nederlandse bevolking (Nibud, 2013). Een kwart van de Nederlandse huishoudens heeft tot nu toe nog nooit bezuinigd, maar 24 procent van deze groep, overeenkomend met ongeveer 6 procent van de bevolking, is wel voornemens aankomend jaar te bezuinigen. Vier op de tien huishoudens geven aan niet meer te kunnen bezuinigen dan ze nu al doen. Dit zijn vooral mensen in hogere leeftijdscategorieën (45-54 en 55-77 jaar; respectievelijk 47% en 48%), laag opgeleiden (58%), huurders (50%) en mensen met een beneden modaal inkomen (58%). De vaakst benoemde bezuinigingsstrategie is zoveel mogelijk (dezelfde producten en/of diensten) in de aanbieding te kopen. Het niet meer kopen van bepaalde producten of diensten is de minst favoriete manier om te bezuinigen. Toch geeft 40 procent van de huishoudens aan deze laatste strategie het afgelopen jaar of de afgelopen jaren te hebben toegepast.
De consumptieve bestedingen van Nederlandse huishoudens zijn in 2013 voor het derde achtereenvolgende jaar lager dan het jaar daarvoor. Vooral de aanschaf van duurzame goederen loopt sterk terug. Tevens wordt er minder uitgegeven aan voedings- en genotsmiddelen en diensten (CBS, 2013a; CBS, 2013c). Besparen op luxe artikelen (tv, computer, hifi) is een belangrijke bezuinigingspost voor Nederlandse huishoudens. 57 procent van de huishoudens gaf aan dat luxe artikelen tot de top 5-uitgaven behoorden waarop als eerste bespaard zou worden mocht dit nodig zijn (Nibud, 2013). De top 5 van bezuinigingsposten bestaat verder uit: uitgaan (56%), uit eten gaan (55%), vakanties (48%) en tijdschriften of kranten (48%). Hobby's en kleding zijn minder populair om op te bezuinigen en worden door ongeveer één op tien als eerste bezuinigingspost genoemd.

2.4 Gevolgen crisis vrijetijdssector

In tijden van economische crisis is het niet meer dan logisch dat alle sectoren, waaronder de vrijetijdssector, hier de gevolgen van ondervinden. Enerzijds ontvangt de vrijetijdssector de eerste klappen, omdat consumenten aangeven als eerste te bezuinigen op etentjes, uitgaan en vakanties. Anderzijds wordt minder op hobby's bezuinigd door de burgers. De volgende paragraaf beschrijft de gevolgen van de crisis op Nederlandse vakanties, de Nederlandse toeristische en recreatieve sector, de kunst- en cultuursector en de horeca. De hoofdstukken 3, 4 en 5 gaan in op de gevolgen van de crisis voor de sport.

Toerisme
De economische crisis lijkt beperkte invloed te hebben gehad op het aantal vakanties door Nederlandse huishoudens. In 2012 ging 81 procent van de Nederlanders één of meer keren met vakantie, een percentage dat de afgelopen jaren redelijk stabiel is gebleven. Dit komt neer op

12,8 miljoen vakantiegangers. In totaal waren zij goed voor 36,8 miljoen vakanties (CBS, 2013m). Het grootste deel van de vakanties zijn lange vakanties in het buitenland, maar het aantal korte vakanties in eigen land neemt toe. De totale uitgaven aan binnenlandse vakanties zijn sinds 2009 zonder correctie voor inflatie vrijwel gelijk gebleven. De uitgaven aan buitenlandse vakanties zijn in 2012 gestegen (zie figuur 2.2). Indien rekening wordt gehouden met een indexering van gemiddeld bijna 2 procent per jaar gedurende de periode 2008-2012, dan zijn de totale uitgaven aan vakanties in 2012 gedaald ten opzichte van 2008 (CBS, 2013g).

Figuur 2.2 Uitgaven aan binnen- en buitenlandse vakanties door Nederlandse huishoudens gedurende 2008-2012 (niet gecorrigeerd voor inflatie, in miljarden euro's)

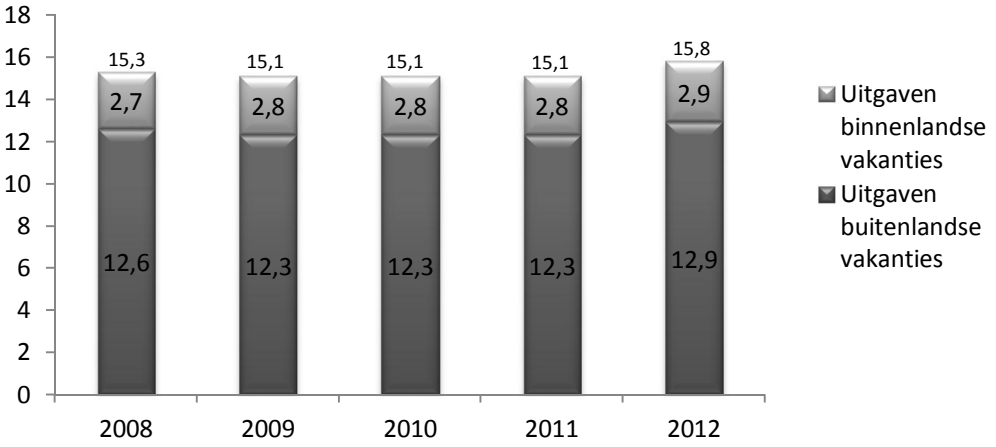

Bron: CBS Statline (2013), bewerking Mulier Instituut

De recessie, in combinatie met de in 2008 ingevoerde vliegtaks,[5] liet in 2009 haar sporen achter in de toeristische sector (zie tabel 2.2). De totale bestedingen aan toerisme en recreatie in Nederland lagen in 2009 ruim 1,5 miljard euro lager dan het jaar daarvoor. Sinds 2010 stegen de inkomsten van deze sector echter weer. De totale inkomsten bedroegen in 2011 bijna 33 miljard euro (CBS Statline, 2013). Hiermee was de Nederlandse toeristische en recreatieve sector uit het dal van 2009 geklommen (zie tabel 2.2).

[5] De vliegtaks was een belasting in Nederland die werd geheven op vliegtickets. De vliegbelasting bestond sinds 1 juli 2008 en werd per 1 juli 2009 afgeschaft.

Tabel 2.2 Bestedingen aan toerisme en recreatie in Nederland gedurende 2008-2011 (niet gecorrigeerd voor inflatie, in miljarden euro's)

	Inkomend toerisme	Binnenlands toerisme	Uitgaand toerisme*	Totaal**
2008	7.339	20.537	4.491	32.367
2009	6.965	19.650	4.070	30.685
2010	7.355	20.058	4.160	31.573
2011	7.747	20.746	4.367	32.860

* Uitgaven van uitgaand toerisme dat in Nederland achterblijft.
** Aankopen van duurzame recreatie goederen en sociale overdrachten worden niet meegerekend.

Bron: CBS Statline (2013), bewerking Mulier Instituut

In 2012 brachten bijna 11,7 miljoen buitenlandse toeristen een bezoek aan Nederland, een stijging van 18 procent ten opzichte van het crisisjaar 2009 (zie figuur 2.3). Het aantal buitenlandse bezoeken aan Nederland in 2013 wordt op 12 miljoen geprognosticeerd (NBTC, 2013). Belangrijke verklaringen voor deze groei zijn onder andere het profijt dat Nederland heeft van het groeiende stedenreissegment in Europa en de lichte stijging van het aantal vliegverbindingen.

Figuur 2.3 Aantal internationale bezoekers, zowel toeristisch als zakelijk, aan Nederland gedurende 2008-2012 (in duizendtallen)

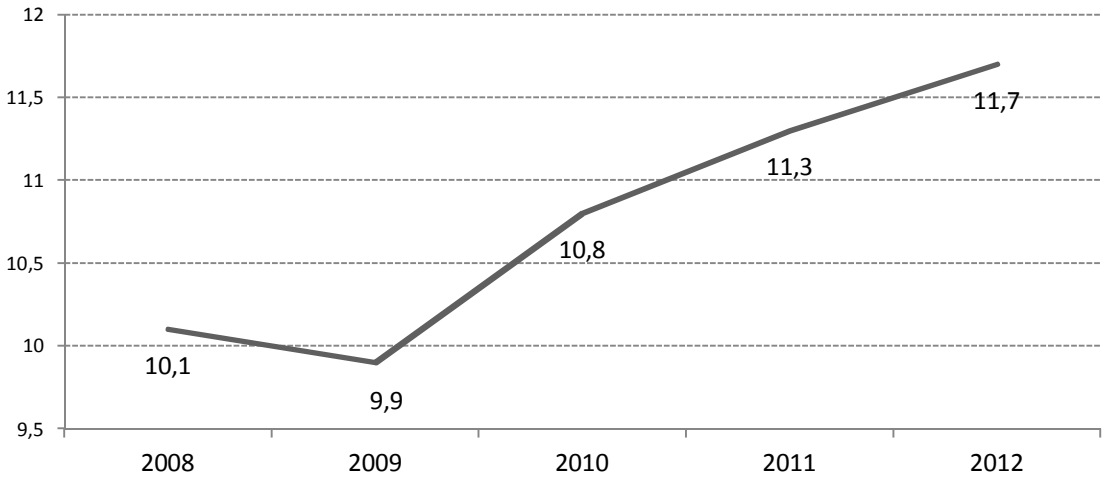

Bron: CBS Statline (2013), bewerking Mulier Instituut

Kunst- en cultuursector

Het commerciële, niet-rijksgesubsidieerde, deel van de kunst- en cultuursector heeft het meest geleden onder de gevolgen van de economische crisis. Vooral theaterproducenten zagen na 2008 het aantal bezoekers sterk dalen, ondanks een substantiële prijsverlaging[6] (zie tabel 2.3).

[6] De reële toegangsprijzen van theaterproducenten aangesloten bij de Vereniging Vrije Theaterproducenten daalden met een jaarlijks gemiddelde van 9,1 procent gedurende 2008-2011.

De crisis lijkt echter volledig voorbij te gaan aan bioscopen. Mede door het bezoek aan Nederlandse films en een groei van het aanbod trokken bioscopen volle zalen in de periode 2008-2011 (Blankers e.a., 2012). Ook Nederlandse musea zagen de invloed van de crisis niet terug in bezoekersaantallen. Het aantal museumbezoeken in 2009 bedroeg ruim 22 miljoen. Dit waren er 1,5 miljoen meer dan in 2007 (CBS Statline, 2013).

Tabel 2.3 Groei aantal bezoeken binnen de kunst- en cultuursector gedurende 2005-2011 (in procenten)

Deelsector	2005-2008	2008-2011	2005-2011
Bioscopen	4,5	9,1	6,8
Alle musea	2,9	**	2,9
Rijksmusea	1,9	3,3	2,6
Vereniging van Schouwburg -en Concertgebouwdirecties (VSCD)-podia	1,7	-4	-1,2
Vereniging Nederlandse Poppodia en -Festivals (FNPF) - podia	5,7	-3,5	1
Vereniging Vrije Theaterproducenten (VVTP)	2,6	-10,9	-4,4
Landelijke Culturele Basisinfrastructuur (BIS) - instellingen podiumkunst totaal	3,8	0,8	2,3
Dans	2,8	0,9	1,8
Muziek	6	-4,4	0,7
Opera en muziektheater	15,3	-5,5	4,4
Theater	-1,5	11,1	4,6
Theater exclusief Oerol Festival* **	2,3	4,4	1
Fonds Podiumkunsten -instellingen totaal	0,8	-3,4	-1,3
Dans	1,1	-4,7	-1,9
Muziek	-1,5	-5,5	-3,5
Opera en muziektheater	-8,2	-0,1	-4,3
Theater	4,8	-1,4	1,7

* Periode 2005-2009, cijfers worden tweejaarlijks gemeten.
** Geen recente gegevens beschikbaar.
*** Het Oeral Festival, dat qua karakter afwijkt van andere BIS-instellingen voor theater, zorgde voor een forse bezoekstijging bij theatergezelschappen.

Bron: Blankers e.a. (2012) en CBS Statline (2013), bewerking Mulier Instituut

Bezuinigingen kunst en cultuur

Bezuinigingsplannen voor de kunst- en cultuursector zijn er al jaren. In 2011 gaf de totale overheid (Rijk, provincies en gemeenten) 3,9 miljard euro uit aan de kunst- en cultuursector. Dit was 44 miljoen euro minder dan in 2010 (CBS, 2013). Ook zag de overheid de inkomsten uit deze sector slinken met 57 miljoen euro over de periode 2009-2011. Om tekorten op de Rijksbegroting aan te pakken en de kunst- en cultuursector minder afhankelijk te maken van de overheid wordt 200 miljoen euro bezuinigd op subsidies voor kunst- en cultuur voor de periode 2013-2016. Het rijk ontziet bij deze bezuinigingen de grote topinstellingen in de Nederlandse kunstwereld. Instituten als het Rijksmuseum, de Nederlandse Opera en het Nederlands Dans Theater blijven gespaard bij de grootscheepse bezuinigingslag. Ter vergelijking, de sportbegroting van het ministerie van VWS blijft wel ongewijzigd. Sinds 2011 stelt VWS jaarlijks zo'n 130 miljoen euro voor sport beschikbaar. In de Rijksbegroting van 2014 trekt VWS jaarlijks ongeveer hetzelfde bedrag uit voor de periode 2014-2018 (VWS, 2013).

Horeca

Als laatste ondervond de horeca in 2009 grote gevolgen van de economische crisis.[7] Het omzetvolume van de horeca daalde met 7,4 procent in vergelijking met een jaar eerder. Sinds het begin van de waarneming, in 1993, is een dergelijke daling van het omzetvolume in de horeca niet voorgekomen. Eind 2010 kwam de horeca met een stijgende omzet weer in de lift. De horeca ervoer haar eerste omzetdaling in bijna drie jaar tijd pas weer in het eerste kwartaal van 2013. Deze omzetdaling zette echter niet door. In het tweede kwartaal van 2013 behaalde de horeca 0,6 procent meer omzet dan een jaar eerder. Binnen de horeca boekten restaurants de grootste omzetgroei. Cafés kampten gedurende de tweede helft van 2013 voor het vijfde achtereenvolgende kwartaal met een omzetdaling (CBS, 2013b).

De 'sporthoreca' moest het gedurende de periode 2006-2010 ontgelden. Aan de horeca bij de sport werd in 2010 ruim een miljard euro besteed door Nederlandse huishoudens. Dat is een afname van ruim 11 procent ten opzichte van 2006. Naast de uitgaven in sportkantines zijn hierin ook bijvoorbeeld hotelovernachtingen van bezoekers aan een sportevenement meegeteld. Desalniettemin blijft sport een van de belangrijkste inkomstenbronnen voor de horeca, bijna 9 procent van alle uitgaven in de horeca is sportgerelateerd (CBS, 2013l).

2.5 Conclusie

Sinds de tweede helft van 2008 heeft de Nederlandse economie te kampen met recessie. Ondanks een licht economisch herstel in 2010 en de eerste helft van 2011 is de economische crisis in 2013 nog steeds aan de orde van de dag.

De aanhoudende recessie heeft grote gevolgen gehad voor Nederlandse huishoudens. Het reëel beschikbare inkomen is vijf jaar op rij gedaald, terwijl de werkloosheid in 2013 tot ruim 8 procent is gestegen, een niveau dat sinds de jaren tachtig niet meer werd bereikt. Tevens is de armoede in Nederland gedurende drie achtereenvolgende jaren toegenomen. Als gevolg zijn consumptieve bestedingen door Nederlandse huishoudens fors afgenomen. In 2013 gaf 70 procent van de huishoudens aan te hebben bespaard (Nibud, 2013). Luxe artikelen, uitgaan, uit eten gaan, vakanties en tijdschriften of kranten zijn veel genoemde besparingsposten. Hobby's worden echter in veel gevallen ontzien. Ook uitgaven door Nederlanders aan vakanties zijn redelijk stabiel gebleven, de uitgaven aan buitenlandse vakanties zijn in 2012 gestegen ten opzichte van 2008. De Nederlandse toeristische en recreatieve sector is in 2012 weer uit het dal van 2009 geklommen. Van de kunst- en cultuursector werd voornamelijk het commerciële, niet-rijksgesubsidieerde, deel getroffen door de gevolgen van de recessie. Met de voorgenomen bezuinigingen op subsidies voor de kunst- en cultuursector is het echter niet ondenkbaar dat ook het rijksgesubsidieerde deel van deze sector een (inkomsten)krimp zal ondervinden. De horeca werd hard geraakt door de crisis, maar ziet haar omzet sinds eind 2010 groeien. We kunnen concluderen dat de crisis op diverse terreinen van de vrijetijdssector haar sporen heeft achtergelaten.

[7] Het rookverbod dat sinds 2008 binnen de horeca van kracht is, heeft in veel gevallen de gevolgen van de economische crisis voor de horeca versterkt.

3. Gemeentelijke sportbudgetten

In totaal besteden het Rijk en de lokale overheden in 2010 ruim 3,5 miljard euro aan sport (CBS, 2013l). Het gaat grotendeels om gemeentelijke uitgaven aan zwem- en sportaccommodaties, en uitgaven voor het sportonderwijs (gymlessen) en sportopleidingen. De bijdrage van gemeenten aan de sportsector beloopt 1,2 miljard euro. Terwijl de rijksbegroting voor sport in 2014 gelijk blijft, is het twijfelachtig of de gemeentelijke sportbudgetten in 2014 nog zullen optellen tot 1,2 miljard euro. Het totaal van gemeentelijke overheidsuitgaven tot en met 2011 laat nog een licht stijgende lijn zien (Pommer, Ooms & Jansen, 2013), maar de verwachting is dat daarin een kentering is gekomen of nog komt. Onderzoek van COELO, in opdracht van VNG, laat zien dat grondexploitaties en decentralisaties de financiën van gemeenten onder druk zetten (Allers e.a., 2013). De verwachting is dat door de noodzakelijke bezuinigingsopgave de voorzieningen in gemeenten zwaar onder druk komen te staan.
Op basis van de uitkomsten uit de Recessiepeiling gemeenten 2013 (Hoekman, 2013a), dat het Mulier Instituut in samenwerking met VSG uitvoerde, gaan we in dit hoofdstuk in op de details van de bezuinigingsopgave van gemeenten.

3.1 Financiële situatie

Het aandeel gemeenten met een slechte tot zeer slechte financiële positie is toegenomen van 28 procent in 2010 tot 36 procent in 2013. Hier staat tegenover dat het aandeel gemeenten met een goede tot zeer goede financiële positie is toegenomen. In 2013 verkeert 26 procent van de gemeenten in een goede tot zeer goede financiële positie, terwijl dit in 2010 nog 21 procent betrof. De toename van zowel het aandeel gemeenten met een slechte als met een goede financiële positie heeft het algehele financiële beeld van gemeenten meer ingekleurd: het aandeel gemeenten met een neutrale financiële positie is van 50 procent in 2010 gereduceerd tot 37 procent in 2013 (zie figuur 3.1).

Figuur 3.1 Financiële positie van gemeenten in 2010 en 2013 volgens ambtenaren sport en recreatie (in procenten van alle gemeenten)

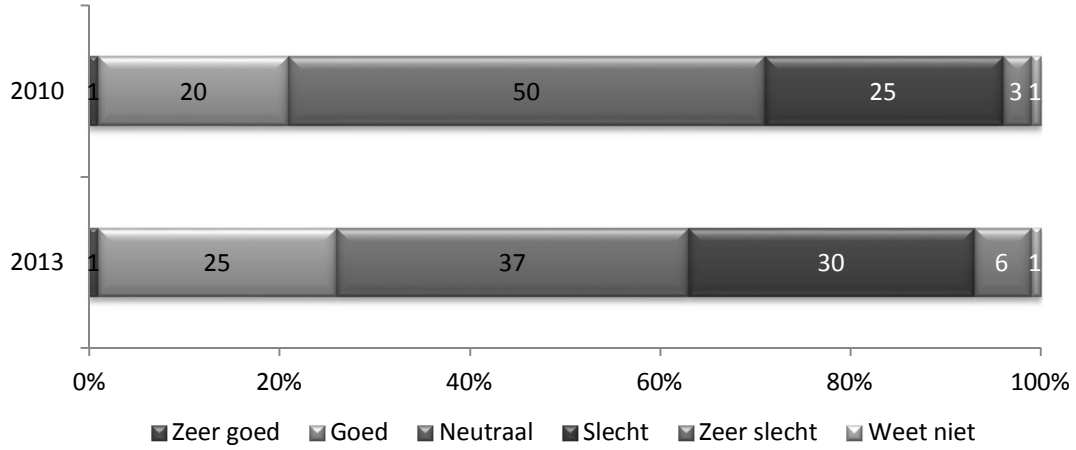

Bron: Mulier Instituut/VSG (Recessiepeiling gemeenten 2013 / Recessiepeiling gemeenten 2010)

3.2 Veranderingen in de sportuitgaven 2010-2014

In de Recessiepeiling gemeenten van 2010 kwam naar voren dat, hoewel sport niet bovenaan op de prioriteitenlijst stond bij bezuinigingen, ook op de sportuitgaven werd bezuinigd. In 2010 achtte driekwart van de gemeenten het waarschijnlijk dat in de collegeperiode 2010-2014 op sport bezuinigd zou gaan worden. De Recessiepeiling gemeenten van 2013 maakt duidelijk dat 68 procent van de gemeenten daadwerkelijk bezuinigingen op sport heeft doorgevoerd.

Bezuinigingen

De door gemeenten doorgevoerde bezuinigingen in de huidige collegeperiode hebben voornamelijk gevolgen gehad voor subsidies en tarieven (zie figuur 3.2). Vier op de tien gemeenten geven aan op subsidies aan verenigingen te hebben bezuinigd. Een derde van de gemeenten heeft de tarieven met meer dan de indexering verhoogd of de kortingen die sportverenigingen op tarieven krijgen toegekend, verlaagd. Een kwart van de gemeenten geeft bovendien aan te hebben bezuinigd op de renovatie en het onderhoud van sportaccommodaties.

Figuur 3.2 Bezuinigingen binnen het sportbeleid in de huidige collegeperiode (2010-2014) door gemeenten (in procenten van alle gemeenten)

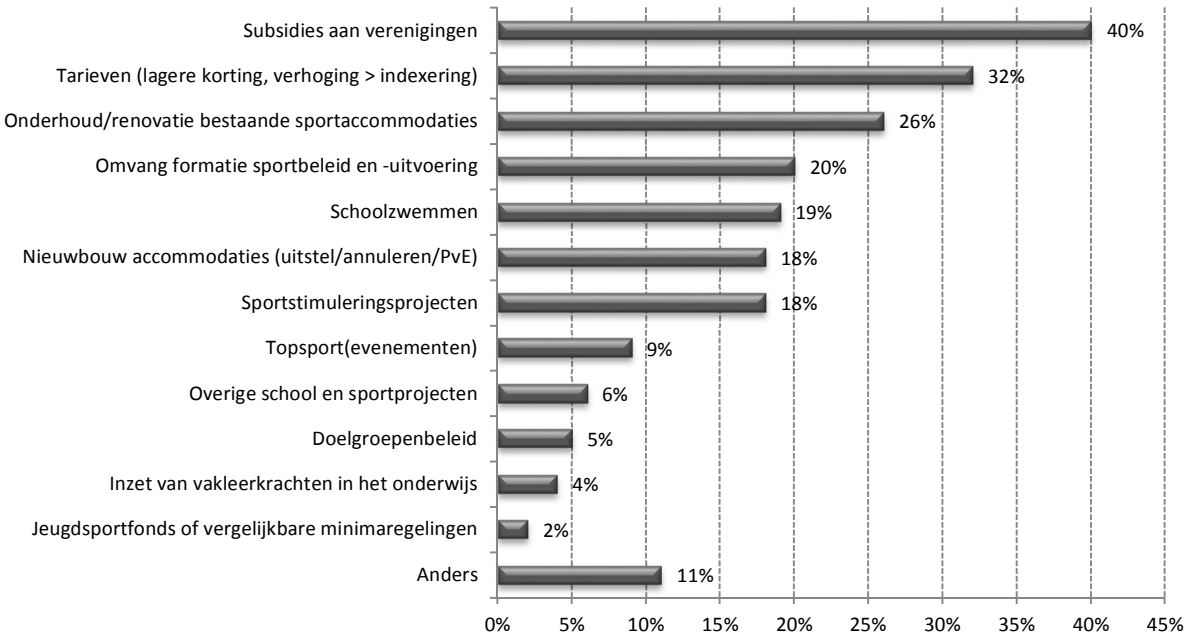

Bron: Mulier Instituut/VSG (Recessiepeiling gemeenten 2013)

Op het Jeugdsportfonds of vergelijkbare regelingen voor gezinnen met lage inkomens en op de inzet van vakleerkrachten in het onderwijs en overige school- en sportprojecten is nagenoeg niet bezuinigd (resp. 2% en 4%). Op schoolzwemmen werd door 19 procent van de gemeenten bezuinigd in de huidige collegeperiode. Gelet op het feit dat schoolzwemmen niet in alle gemeenten wordt aangeboden, is dit een relatief hoog percentage te noemen.

De doorgevoerde gemeentelijke bezuinigingen liggen grotendeels in de lijn der verwachting. In de Recessiepeiling gemeenten van 2010 werd aangegeven dat voornamelijk subsidies en tarieven zouden worden benut om bezuinigingsdoelstellingen in de collegeperiode 2010-2014 te

realiseren. Hiernaast waren veel gemeenten in 2010 voornemens bezuinigingen door te voeren op de nieuwbouw van sportaccommodaties. Uiteindelijk blijkt slechts 18 procent van de gemeenten daadwerkelijk hierop bezuinigd te hebben.

3.3 Aanstelling combinatiefunctionarissen en buurtsportcoaches

In de recessiepeilingen wordt specifiek ingegaan op de gevolgen van de recessie op het aanstellen van combinatiefunctionarissen en buurtsportcoaches. In de peiling van 2010 werd duidelijk dat een derde van de gemeenten met het plan een combinatiefunctionaris aan te stellen, hiervan uiteindelijk afzag als direct gevolg van de recessie. Uit de peiling van 2013 wordt duidelijk dat er vervolgens weinig wijzigingen zijn aangebracht in de plannen rond de aanstelling van combinatiefunctionarissen of meer recent, in de plannen voor buurtsportcoaches: slechts 8 procent van de gemeenten geeft in 2013 aan minder combinatiefunctionarissen en/of buurtsportcoaches te hebben aangesteld en 7 procent van de gemeenten heeft hier geheel van afgezien. Wel werd door 29 procent van de gemeenten een groter beroep gedaan op de cofinanciering van partners (zie figuur 3.3).

Figuur 3.3 Gevolgen recessie voor de aanstelling van combinatiefunctionarissen/buurtsportcoaches (in procenten van gemeenten)

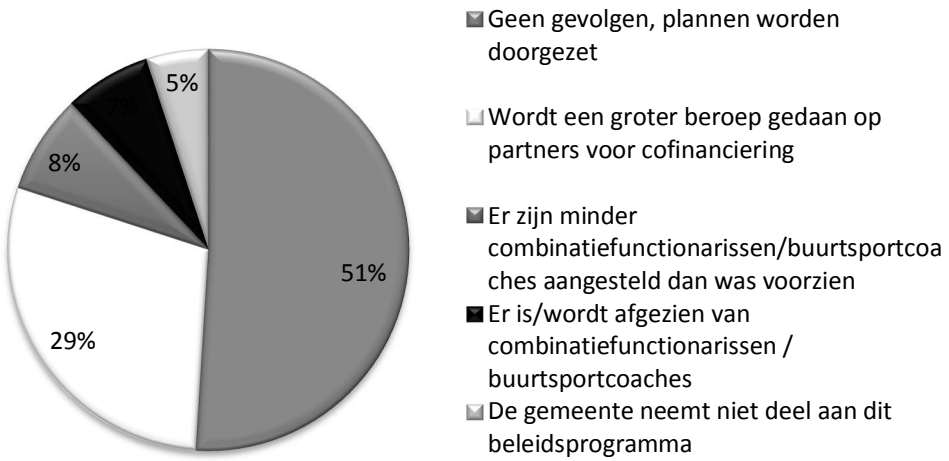

Bron: Mulier Instituut/VSG (Recessiepeiling gemeenten 2013)

3.4 Verwachting gemeentelijke uitgaven aan sport 2014-2018

De doorgevoerde bezuinigingen op het sportbeleid in de gemeentelijke collegeperiode 2010-2014 lijken het begin van een grotere bezuinigingsoperatie in de aanstaande periode. Een kwart van de gemeenten geeft aan zeker te weten in de komende collegeperiode (ook) op sport te moeten bezuinigen. Bijna de helft (45%) voert 'waarschijnlijk' bezuinigingen op sport door. 12 procent van de gemeenten geeft aan dat het 'onwaarschijnlijk' is dat op sport bezuinigd moet worden (zie figuur 3.4). Deze laatste groep bestaat voor 60 procent uit gemeenten die in de huidige collegeperiode niet hebben bezuinigd op sport. Dit betekent dus dat 7 procent van de

gemeenten niet in de huidige collegeperiode heeft bezuinigd op sport en dit ook niet van plan is in de komende collegeperiode.

Figuur 3.4 De kans dat de gemeente in de komende collegeperiode 2014-2018 bezuinigt op sport (in procenten van gemeenten)

Bron: Mulier Instituut/VSG (Recessiepeiling gemeenten 2013)

Als gevolg van de aangekondigde of verwachte bezuinigingen op sport wordt verwacht dat gedurende de komende collegeperiode de gemeentelijke uitgaven aan sport verder zullen afnemen. Een merendeel van de gemeenten (59%) verwacht dat de uitgaven aan sport lager zullen zijn dan in de huidige periode, terwijl slechts 8 procent verwacht dat de uitgaven licht zullen stijgen. Volgens een kwart zullen de uitgaven gelijk blijven (zie figuur 3.5).

Figuur 3.5 Ontwikkeling gemeentelijke uitgaven aan sport komende collegeperiode ten opzichte van huidige collegeperiode (in procenten van alle gemeenten)

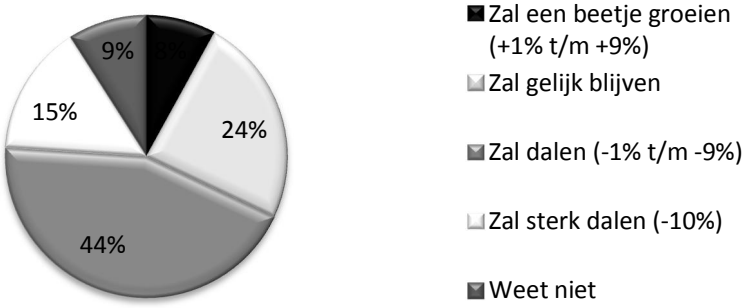

Bron: Mulier Instituut/VSG (Recessiepeiling gemeenten 2013)

Ondanks de aanstaande gemeentelijke bezuinigingsplannen wordt sport in vergelijking met andere terreinen, evenals in 2010, geregeld ontzien. Een derde van de gemeenten geeft aan minder op sport te bezuinigen dan op andere terreinen. Daarentegen geeft 12 procent van de gemeenten aan juist meer op sport te zullen bezuinigen dan op andere terreinen (niet in figuur).

3.5 Bezuinigingsstrategieën en bezuinigingsterreinen 2014-2018

Er zijn diverse bezuinigingsstrategieën binnen de sport denkbaar. Enerzijds kunnen uitgaven aan sport gereduceerd worden, bijvoorbeeld door te snijden in subsidies, door accommodaties te

sluiten of taken af te stoten. Anderzijds kan getracht worden de inkomsten aan sport te vergroten, bijvoorbeeld door tarieven te verhogen of andere geldstromen te benutten. De vaakst genoemde gemeentelijke bezuinigingsstrategie op sport voor de komende collegeperiode is het verhogen van tarieven. Bijna de helft van de gemeenten geeft aan op deze wijze te zullen bezuinigen. Ook wordt het inkrimpen van subsidies door een groot deel van de gemeenten (43%) als bezuinigingsstrategie aangevoerd. Hiernaast worden het doorvoeren van andere beheersvormen, nadrukkelijk genoemd (43%) (zie figuur 3.6). Dit is in lijn met uitkomsten van Bakker en Hoekman (2013), die vaststelden dat gemeenten een beleidsvoornemen hebben tot privatisering. Het is evenwel ongewis in hoeverre deze andere beheersvormen ook tot duurzame bezuinigingen leiden. Overigens is het doorvoeren van andere beheersvormen niet nieuw. In het verleden hebben al diverse verzelfstandigingen en privatiseringen plaatsgevonden. Zo is bijvoorbeeld een derde van de buitensportaccommodaties geheel geprivatiseerd en een vijfde van de buitensportaccommodaties gedeeltelijk geprivatiseerd (Bakker & Hoekman, 2013). Verder was reeds in 2009 68 procent van de zwembaden geprivatiseerd (Van der Werff e.a., 2013).

Figuur 3.6 Bezuinigingsstrategie voor komende collegeperiode (2014-2018) (in procenten van gemeenten)

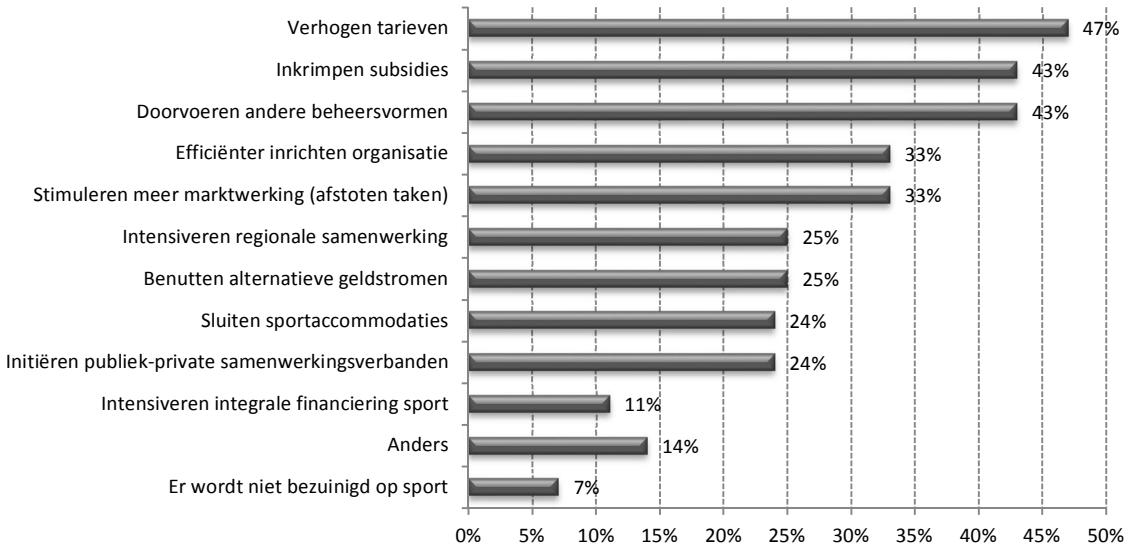

Bron: Mulier Instituut/VSG (Recessiepeiling gemeenten 2013)

De komende collegeperiode (2014-2018) wordt naast de verwachte gemeentelijke bezuinigingen op tarieven en subsidies aan verenigingen vooral bezuinigd op de nieuwbouw van sportaccommodaties en op onderhoud en renovatie van bestaande accommodaties. Gemeenten zijn verder voornemens te snijden in de eigen organisatie. Naast breedtesport zal ook de topsport de bezuinigingsdans niet ontspringen. Een derde van de gemeenten geeft aan hierop te zullen bezuinigen. Gedurende de huidige collegeperiode betrof dit nog 9 procent van de gemeenten. Evenals in 2010 hebben relatief weinig gemeenten plannen te bezuinigen op het Jeugdsportfonds of vergelijkbare minimaregelingen, terwijl ook voor de komende collegeperiode weer een groot deel van de gemeenten (21%) zal bezuinigen op schoolzwemmen (zie figuur 3.7). Hiermee lijkt het schoolzwemmen langzaam maar zeker uit het gemeentelijk beleid te verdwijnen.

Figuur 3.7 Bezuinigingen binnen het sportbeleid in de komende collegeperiode (2014-2018) door gemeenten (in procenten van alle gemeenten)

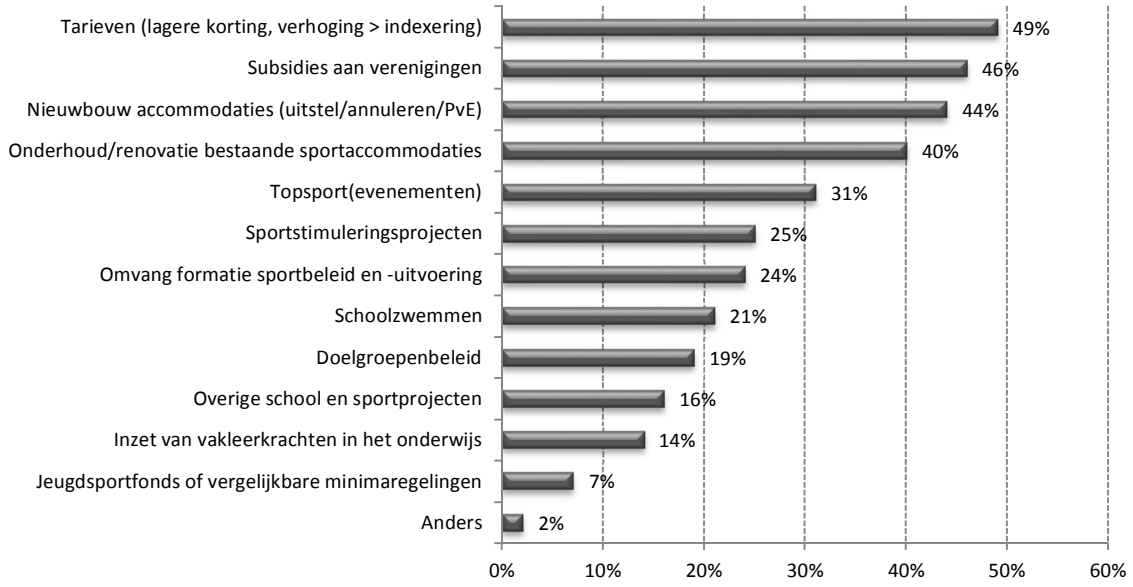

Bron: Mulier Instituut/VSG (Recessiepeiling gemeenten 2013)

Naast de verwachte bezuinigingen op sport zijn gemeenten ook gevraagd naar terreinen van extra investeringen in de sport in de komende collegeperiode. De meest genoemde terreinen van investering in sport zijn sportaccommodaties (17%), gevolgd door het Jeugdsportfonds en andere minimaregelingen (11%) (niet in figuur). Het aandeel gemeenten dat wenst te investeren in accommodaties, staat echter in schril contrast met het aandeel gemeenten dat van plan is hierop te bezuinigen (44%; zie figuur 3.7).

3.6 Verwachte opbrengsten van het sportbeleid

Ondanks de bezuinigingsplannen voor sport zijn gemeenten positief gestemd over de verwachte beleidsopbrengsten voor de komende collegeperiode. Drie op de tien gemeenten verwachten minder te bereiken met het sportbeleid in de komende collegeperiode. Daarentegen verwacht bijna de helft van de gemeenten dezelfde opbrengsten en één op vijf zelfs meer (zie figuur 3.8).

Figuur 3.8 Verwachte opbrengst van het sportbeleid voor de komende collegeperiode in vergelijking met de huidige collegeperiode (in procenten van alle gemeenten)

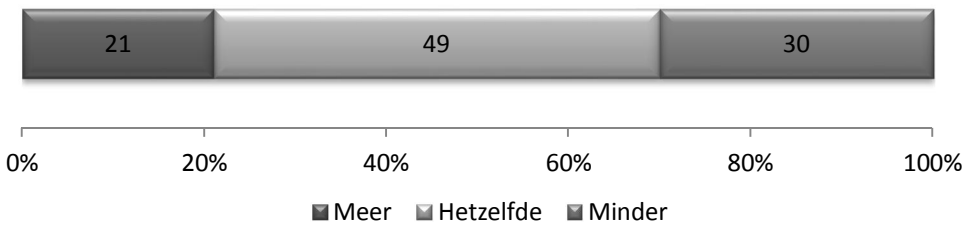

Bron: Mulier Instituut/VSG (Recessiepeiling gemeenten 2013)

Gemeenten verwachten vooral meer mogelijkheden om taken aan derden uit te besteden waardoor grote gevolgen van de recessie op sport uitblijven. Hierbij kan gedacht worden aan sportverenigingen die gemeentelijke taken overnemen. Gemeenten lijken beperkte gevolgen te verwachten van tariefsverhogingen op de opbrengsten van het sportbeleid. Wel is de verwachting dat tariefsverhogingen leiden tot contributieverhogingen, waardoor sport als geheel duurder wordt voor de burger. Negen op de tien gemeenten verwachten dat sport duurder wordt voor de burger de komende vijf jaar, tegenover één op tien, die verwacht dat de kosten gelijk blijven.

Huurtarieven sportaccommodaties

Ongeveer 85 procent van de gemeentelijke uitgaven gaat naar sportaccommodaties (Hoekman e.a., 2011a). Het komt dan ook niet als verrassing dat sportaccommodaties als eerste in aanmerking komen voor bezuinigingen op sport. Gemeenten hanteren doorgaans lage, niet-kostendekkende tarieven voor het gebruik van sportaccommodaties, waardoor exploitatietekorten ontstaan. Voor sportaccommodaties wordt doorgaans minder dan de helft van de werkelijke kosten doorbelast aan de gebruiker. De recessiepeiling laat zien dat 27 procent van de gemeenten maximaal 20 procent van de werkelijke kosten van een sporthal of gymzaal doorbelast aan de gebruiker. Een kwart van de gemeenten betaalt dus minimaal 80 procent van de werkelijke kosten van een sporthal of sportzaal. Bij buitensportaccommodaties betreft dit zelfs 42 procent van de gemeenten (zie figuur 3.9).

Figuur 3.9 Mate van kostendekkendheid (percentage van de werkelijke kosten dat wordt betaald door de gebruiker) van buitensportaccommodaties en sporthallen en -zalen (in procenten van alle gemeenten)

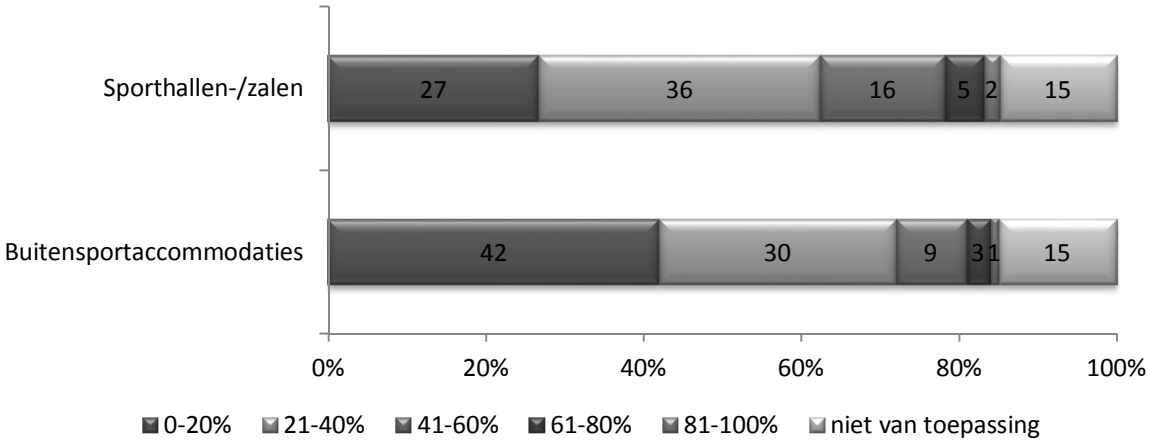

Bron: Mulier Instituut/VSG (Recessiepeiling gemeenten 2013)

Ontwikkeling huurtarieven

Eén op de drie gemeenten heeft in de huidige collegeperiode de tarieven van sportaccommodaties met meer dan de indexering voor inflatie verhoogd. Uit de toelichting die de gemeenten hierbij geven, blijkt dat het overwegend gaat om een additionele verhoging van minimaal 5 procent boven op de standaard indexering van 2 procent. Ongeveer de helft van de gemeenten heeft zich beperkt tot een indexmatige verhoging (zie figuur 3.10).

Figuur 3.10 Ontwikkeling huurtarieven gemeentelijke sportaccommodaties in de huidige collegeperiode (in procenten van alle gemeenten)

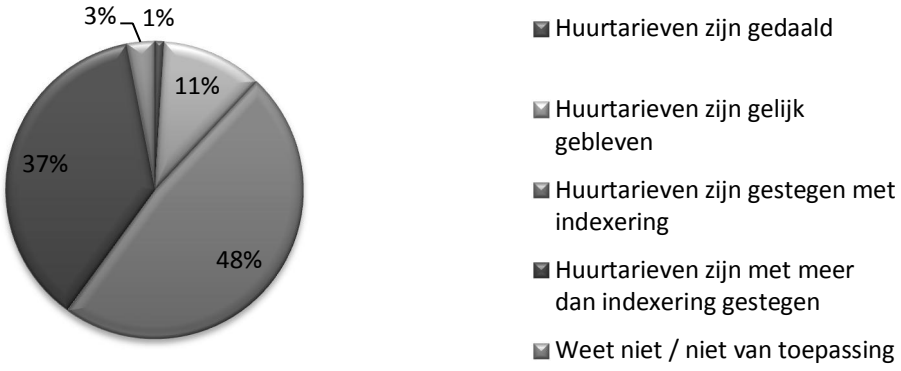

Bron: Mulier Instituut/VSG (Recessiepeiling gemeenten 2013)

Bij 45 procent van de gemeenten wordt verwacht dat de tarieven met meer dan de indexering worden verhoogd (zie figuur 3.11). 40 procent van de gemeenten geeft aan in de komende collegeperiode de tariefsverhogingen beperkt te kunnen houden tot de indexmatige verhogingen.

Figuur 3.11 Verwachte ontwikkeling huurtarieven gemeentelijke sportaccommodaties in de komende collegeperiode (in procenten van alle gemeenten)

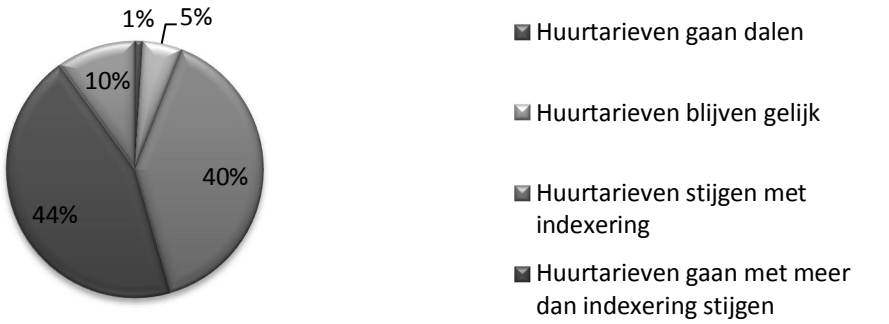

Bron: Mulier Instituut/VSG (Recessiepeiling gemeenten 2013)

Een nadere analyse van de gerapporteerde omvang van de tariefsverhoging bij gemeenten die hebben aangegeven een meer dan indexmatige verhoging door te voeren, laat zien dat het een gemiddelde verhoging van 25 procent boven op de indexering betreft. Dit is deels het gevolg van een verdubbeling of meer dan een verdubbeling van de tarieven bij enkele gemeenten.

Goed te weten is dat het onderzoek van COELO en VNG vaststelt dat de burger begrip heeft voor bezuinigingen op sportaccommodaties, evenals overigens voor bezuinigingen op straatverlichting, buurtcentra, bibliotheek en onderhoud van speelruimten (Allers e.a., 2013). Minder begrip is er voor bezuinigingen in het sociale domein, zoals op thuiszorg, jeugdzorg of de sociale werkvoorziening.

3.7 Conclusie

Uit de Recessiepeiling van 2013 blijkt dat 68 procent van de gemeenten heeft bezuinigd op sport in de huidige collegeperiode (2010-2014). Deze bezuinigingen stroken grotendeels met de verwachtingen die in 2010 door gemeenten zijn uitgesproken. Gemeenten hebben vooral bezuinigd op subsidies aan verenigingen (40% van de gemeenten) en door de tarieven voor sportaccommodaties te verhogen (32%). Combinatiefunctionarissen en buurtsportcoaches lijken vooralsnog niet te hoeven vrezen voor hun baan.
70% van de gemeenten verwacht of weet zeker dat ook in de komende collegeperiode (2014-2018) op sport wordt bezuinigd. Dit heeft tot gevolg dat 59% van de gemeenten verwacht dat het sportbudget in de komende collegeperiode lager zal zijn dan in de huidige collegeperiode. Het gaat daarbij overwegend om een daling van het sportbudget met 1 tot 9 procent ten opzichte van de huidige collegeperiode.
93% van de gemeenten heeft óf al bezuinigd op sport óf gaat dat in de komende collegeperiode doen. Sport wordt niet harder getroffen dan andere sectoren, maar juist in grotere mate dan andere sectoren ontzien. Voor de komende collegeperiode zijn gemeenten vooral van plan om bezuinigingen te realiseren door tarieven te verhogen, op subsidies te korten , nieuwbouw van sportaccommodaties uit te stellen, of te annuleren en te besparen op onderhoud en renovatie van bestaande sportaccommodaties.
90% van de gemeenten verwacht dat sporten in de komende vijf jaar duurder gaat worden voor de burger. Ongeveer één op de tien gemeenten probeert dit op te vangen door extra te investeren in minimaregelingen, zoals het Jeugdsportfonds. Ondanks de bezuinigingen verwacht het merendeel van de gemeenten evenveel of zelfs meer te gaan bereiken met het sportbeleid in de komende collegeperiode. Gemeenten zullen in de komende collegeperiode een groter deel van de rekening voor het gebruik van sportaccommodaties neerleggen bij de gebruikers. Bijna de helft van de gemeenten verwacht de tarieven met meer dan de indexering te verhogen.

4. Sportuitgaven burgers

De Recessiepeiling van 2010 maakte duidelijk dat waar reeds veel in vrijetijdsuitgavenposten gesneden werd, sport grotendeels werd ontzien (Van Kalmthout e.a., 2010). In 2010 waren bezuinigingen op sport marginaal in vergelijking met andere terreinen van de vrijetijdssector (restaurantbezoek, uitgaan, vakanties en dagtripjes). Sportgerelateerde bezuinigingen hadden vooral betrekking op horecagebruik; opzeggingen van sportlidmaatschappen bleven beperkt. Met de aanhoudende recessie, de afname in consumptie (zie hoofdstuk 2) en de voorgenomen gemeentelijke bezuinigingen op sport (zie hoofdstuk 3) rijst de vraag of in 2013 een kritische bezuinigingsgrens is bereikt of binnenkort bereikt zal worden waardoor Nederlandse huishoudens ook op sport (gaan) bezuinigen.

4.1 Bezuinigingen op sport

Anno 2013 bespaart 70 procent van de Nederlandse huishoudens op consumptieve bestedingen De top 5-bezuinigingsposten is: luxeartikelen, uitgaan, uit eten gaan, vakantie en (Nibud, 2013). tijdschriften/krantenabonnementen. Hobby's, waar sport toe gerekend mag worden, vinden we terug onder aan de lijst van bezuinigingsposten. Op basis hiervan lijkt de sportsector er binnen de vrijetijdssector goed vanaf te komen. De horeca, de toeristische en culturele sector lijken op basis van dit bezuinigingslijstje zwaarder te worden getroffen, hetgeen ook is terug te zien in de financiële ontwikkeling van deze sectoren.

Het bevolkingsonderzoek Sport en Recessie, als onderdeel van het Nationaal Sport Onderzoek 2013 van het Mulier Instituut, onderstreept dat sport niet hoog staat op eventuele bezuinigingslijstjes. De Nederlandse consument bezuinigt in 2013 voornamelijk op 'uit eten of drinken' (46%), 'uitgaan' (32%), 'vakanties of weekendjes weg' (28%) en op kranten, tijdschriften, boeken, cd's en dvd's (26%). Meer dan een vijfde bezuinigt zelfs nergens op en is dit, ondanks de recessie, ook niet van plan. Sport staat onder aan de eventuele bezuinigingslijstjes (zie figuur 4.1).

Figuur 4.1 Zaken waarop bezuingigd gaat worden of waarop in 2013 bezuinigd is (in procenten van de Nederlandse bevolking)

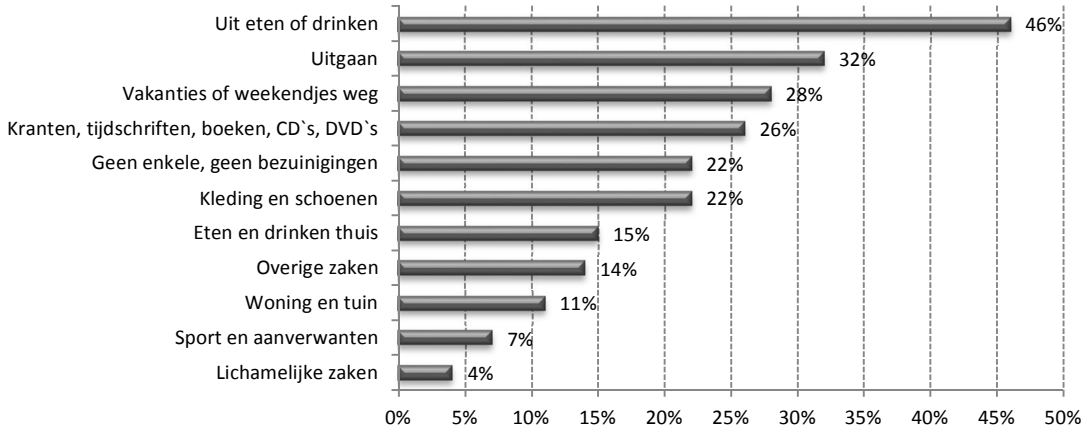

Bron: Mulier Instituut (Nationaal Sport Onderzoek 2013)

7 procent van de bevolking heeft aangegeven in het afgelopen jaar te hebben bezuinigd op sport en aanverwante zaken (lidmaatschap/deelname, wedstrijdbezoek, spullen, sportzenders) of is voornemens dit te doen (zie figuur 4.1). Binnen deze groep zijn er geen aanmerkelijke verschillen tussen inkomenshoogte en sportgerelateerde bezuinigingsintenties: personen met een beneden modaal inkomen geven niet gemiddeld vaker aan te bezuinigen op sport dan personen met een modaal inkomen of hoger. Opvallend is wel dat gepensioneerden en personen met een VUT-uitkering gemiddeld vaker bezuinigen dan werkenden met een baan van minder dan vijftien uur of meer dan dertig uur per week. Dit laatste is niet per definitie een gevolg van de recessie. Het is bekend dat de sportdeelname afneemt, naarmate de leeftijd toeneemt (Collard & Hoekman, 2013), waardoor dit goed overeen kan komen met de natuurlijke uittreding uit de sport door ouderen.

Bij de groep die aangeeft te besparen op sport, blijkt het vooral te gaan om besparingen gedurende het afgelopen jaar. Slechts in beperkte mate wordt aangegeven dat men nog van plan is op sport te bezuinigen. Reeds doorgevoerde sportbezuinigingen betreffen vooral bezuinigingen op 'eigen lidmaatschap' (52%), gevolgd door 'horecagebruik bij sportvoorzieningen tijdens/na afloop sporten' (48%) en 'Sportkranten, boeken, tijdschriften, betaalzenders'.
Hiermee heeft 3 tot 4 procent van de bevolking in het afgelopen jaar bespaard op sport door het opzeggen van een eigen lidmaatschap bij een sportvereniging of fitnesscentrum. Het kan hier echter ook gaan om het terugbrengen van het aantal lidmaatschappen door het opzeggen van zogenoemde tweede lidmaatschappen of het wisselen naar een goedkoper lidmaatschap. Dit is echter niet specifiek gevraagd in dit onderzoek. Het minst werd er in de eerste helft van 2013 bespaard op 'sportvakanties' (16%) (zie figuur 4.2). Overigens doet een peiling van ING in de tweede helft van 2013 vermoeden dat hier in de winter van 2013-2014 verandering in gaat komen. Hierin geeft namelijk een derde van de groep die gaat wintersporten aan voornemens te zijn om de komende winter minder uit te geven aan de wintersport (ING, 2013).

Figuur 4.2 Sportzaken waarop in 2013 bezuinigd is (in procenten van de Nederlandse bevolking dat aangeeft te besparen op sport; n=74)

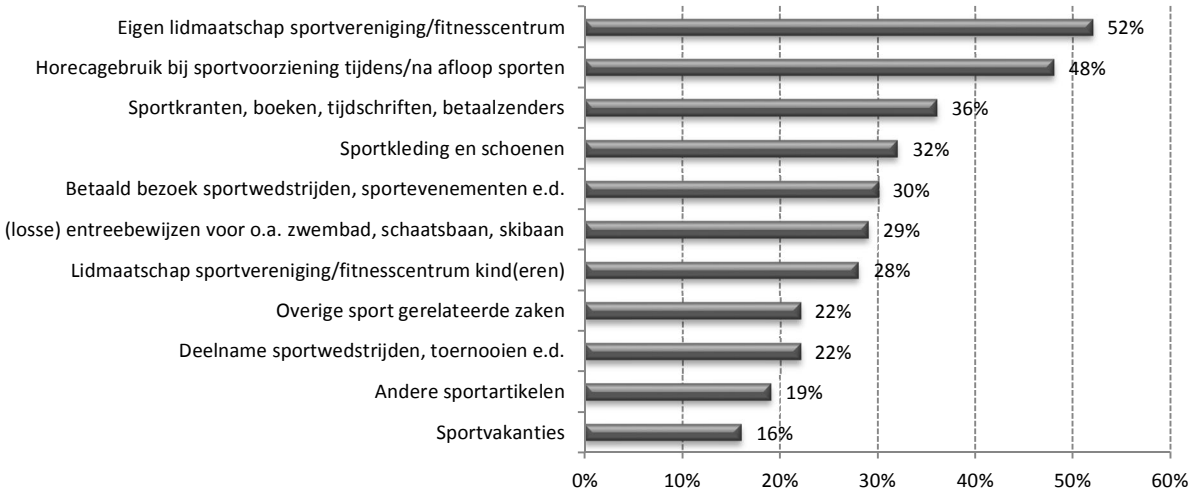

Bron: Mulier Instituut (Nationaal Sport Onderzoek 2013)

4.2 Bezuinigingen door de crisis

De economische crisis wordt in een derde van de gevallen als reden aangegeven om het lidmaatschap van een sportvereniging of fitnesscentrum op te zeggen. In ongeveer de helft van de gevallen heeft dit te maken met een verandering in prioriteiten of omdat het 'niet zo leuk meer' is. Financiële omstandigheden, los van de crisis, maken een vijfde van de aangegeven redenen uit (zie figuur 4.3).

Figuur 4.3 Redenen om het lidmaatschap van een sportvereniging of fitnesscentrum op te zeggen (in procenten van de groep die aangeeft te besparen op sport; n=74)

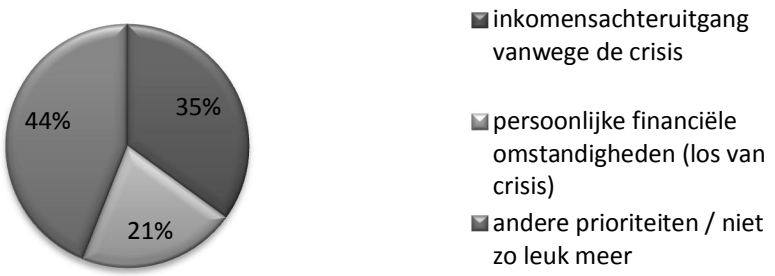

Bron: Mulier Instituut (Nationaal Sport Onderzoek 2013)

Een inkomensachteruitgang als gevolg van de crisis wordt het vaakst aangehaald als reden om te bezuinigen op sport bij 'andere sportartikelen' (hockeystick, racefiets, racket, hartslagmeter e.d.) (65%), 'overige sportgerelateerde zaken' (64%) en '(losse) entreebewijzen voor o.a. zwembad, schaatsbaan, skibaan' (64%). De crisis is het minst vaak de reden om te bezuinigen op sport bij het opzeggen van het 'lidmaatschap sportvereniging/fitnesscentrum kind(eren)' (34%) en 'eigen lidmaatschap sportvereniging/fitnesscentrum' (35%) (zie figuur 4.4).

Figuur 4.4: Sportgerelateerde bezuinigingen met als reden een inkomensachteruitgang vanwege de crisis (in procenten van de groep die aangeeft te besparen op sport; n=74)

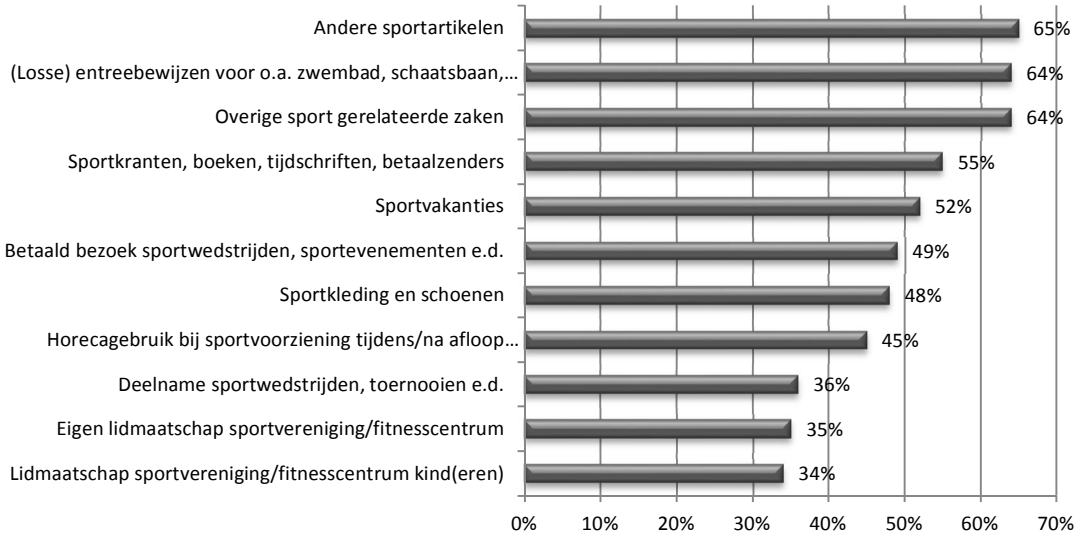

Bron: Mulier Instituut (Nationaal Sport Onderzoek 2013)

De consument die bespaart op sport vanwege een door de crisis veroorzaakte inkomensachteruitgang, lijkt dus eerder geneigd te bezuinigen op dat wat 'niet strikt noodzakelijk' is om te kunnen sporten. Mogelijk worden uitgaven aan 'andere en overige sportartikelen', zoals hockeysticks, racefietsen en rackets, in 2013 uitgesteld en besluit men voorlopig verder te sporten met 'oud' sportmateriaal. Een inkomensachteruitgang als gevolg van de crisis lijkt juist minder vaak aangegrepen te worden om te bezuinigen op actieve sportbeoefening (sportlidmaatschappen, deelname toernooien). Opvallend is dat de crisis wel een grotere rol speelt bij bezuinigingen op losse entreekaartjes voor het zwembad, ijsbaan of skihal. Een inkomensachteruitgang als gevolg van de crisis is dus mogelijk een reden om af te zien van sportgerelateerde dagtripjes.

4.3 Lidmaatschapskosten fitness en sportverenigingen

29 procent van de ondervraagden geeft aan dat hij/zijzelf of iemand anders in het huishouden lid is van een fitnesscentrum. Meer dan een kwart van deze groep heeft te maken gehad met verhoogde uitgaven aan het abonnementsgeld voor fitness, terwijl voor ongeveer een tiende deze uitgaven zijn verlaagd (zie figuur 4.5). Hieronder vallen ook mogelijk leden die naar een ander, goedkoper lidmaatschap zijn overgestapt. Een stijging in de uitgaven aan fitnessabonnementen wordt door ongeveer een vijfde van deze groep verwacht. Hier staat tegenover dat het grootste deel van deze groep (70%) verwacht dat de uitgaven gelijk zullen blijven en een kleiner deel (12%) verwacht zelfs een afname in uitgaven.[8]

Figuur 4.5 Veranderingen in de totale uitgaven aan het abonnementsgeld voor fitness (niet gecorrigeerd voor inflatie, in procenten van de groep die aangeeft zelf of iemand anders in het huishouden lid te zijn van een fitnesscentrum)

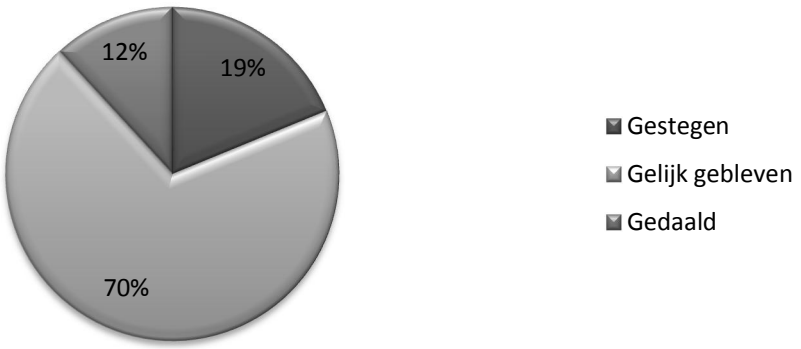

Bron: Mulier Instituut (Nationaal Sport Onderzoek 2013)

[8] Bij de veranderingen in de (verwachte) sportuitgaven is geen rekening gehouden met inflatiecorrecties.

Sportverenigingen
Van de ondervraagden geeft 39 procent aan dat hij/zijzelf of iemand anders van het huishouden lid is van een sportvereniging. Van deze groep heeft meer dan een derde te maken gehad met verhoogde uitgaven aan contributiegelden in het afgelopen jaar (zie figuur 4.6). 31 procent verwacht een stijging in het contributiegeld voor sportverenigingen. Het merendeel (62%) verwacht dat de uitgaven aan contributiegeld gelijk blijven en een kleiner deel (7%) verwacht een verlaging in kosten.

Figuur 4.6 Veranderingen in de totale uitgaven aan het contributiegeld voor sportverenigingen (niet gecorrigeerd voor inflatie, in procenten van de groep die aangeeft zelf of iemand anders in het huishouden lid te zijn van een sportvereniging)

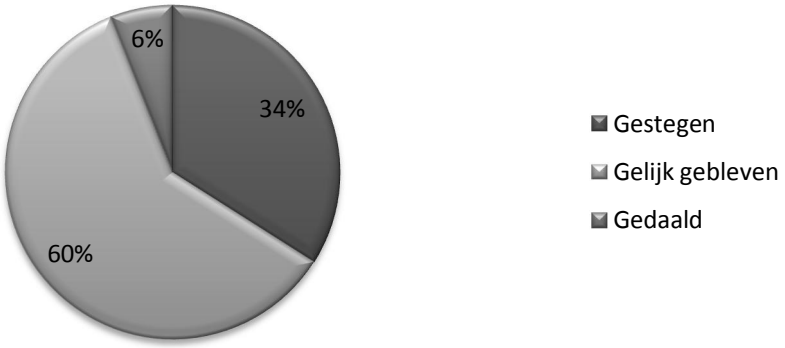

Bron: Mulier Instituut (Nationaal Sport Onderzoek, 2013)

4.4 Conclusie

Sport blijkt onderaan op de lijst met bezuinigingsposten te staan voor burgers. Er wordt vooral bezuinigd op uit eten of drinken, uitgaan en vakanties. 7% van de bevolking heeft aangegeven op sport en aanverwante zaken (lidmaatschap/deelname, wedstrijdbezoek, spullen, sportzenders etc.) te bezuinigen. Het gaat hierbij vooral om bezuinigingen in het afgelopen jaar en in zeer beperkte mate om bezuinigingsplannen voor de nabije toekomst. Ruim een vijfde heeft nergens op bezuinigd in het afgelopen jaar en heeft ook voor het komende jaar geen bezuinigingsplannen.

De groep die op sport bezuinigt, heeft dit voornamelijk gedaan op een eigen lidmaatschap van een sportvereniging of fitnesscentrum en op horecagebruik bij sportvoorzieningen tijdens/na afloop van het sporten. 3-4% van de Nederlandse bevolking heeft bezuinigd op sport door het opzeggen van een lidmaatschap. Het kan daarbij ook gaan om het terugbrengen van het aantal lidmaatschappen door het opzeggen van zogenoemde tweede lidmaatschappen, evenals het overstappen naar een goedkoper lidmaatschap bij een andere sportvereniging of fitnesscentrum. Een derde van de bezuinigingen op lidmaatschappen van sportverenigingen of fitnesscentra is het gevolg van de crisis. Daarnaast spelen persoonlijke financiële omstandigheden, los van de crisis, bij ruim een vijfde van de bezuinigingen op lidmaatschappen een rol. Sportgerelateerde bezuinigingen als gevolg van een door de crisis veroorzaakte inkomensachteruitgang betreffen vooral bezuinigingen op ‘andere en overige’ sportartikelen en -zaken en losse entreekaartjes voor bijvoorbeeld het zwembad, en de schaats- of skibaan. Eigen sportlidmaatschap of

lidmaatschap van de kinderen staan in dit geval onderaan op de bezuinigingslijst. De consument die bespaart op sport vanwege een crisisgerelateerde inkomensachteruitgang, lijkt dus eerder geneigd te bezuinigen op dat wat 'niet strikt noodzakelijk' is om te kunnen sporten. Bezuinigingen op het lidmaatschap zijn vooral het gevolg van 'het niet leuk meer vinden'. Dit wordt onderstreept door het gegeven dat, ondanks de uitgesproken verwachtingen dat de uitgaven aan sportlidmaatschappen voor fitness en sportverenigingen zullen stijgen, slechts een enkeling van plan is het komende jaar te gaan bezuinigen op lidmaatschapskosten.

5. Economische situatie sportaanbieders

Het Mulier Instituut houdt de ontwikkelingen van sportverenigingen, de fitnessbranche en zwemaccommodaties op periodieke basis bij met de SportAanbiedersMonitor, de Fitnessmonitor en de Zwemmonitor. Aandachtsgebieden in deze monitors zijn onder meer de financiële ontwikkelingen. Dit hoofdstuk beschrijft recente en voor de recessiepeiling relevante (financiële) ontwikkelingen bij sportaanbieders die zijn geregistreerd in de bovengenoemde monitors.

5.1 Verenigingen

In 2012 is de stand van zaken bij Nederlandse sportverenigingen in kaart gebracht (Van Kalmthout e.a., 2013). Een representatieve groep verenigingen (n=493) is een vragenlijst voorgelegd waarin onder andere de onderwerpen strategie en beleid, sportaanbod, financiën en de invloed van de economische ontwikkelingen op de vereniging aan bod zijn gekomen.

Financiële situatie verenigingen

Ondanks de economische crisis lijkt de financiële situatie van verenigingen al enkele jaren stabiel. 65 procent van de verenigingen spreekt in 2012 van een financieel gezonde positie. Dit zijn vrijwel dezelfde percentages als in 2007 (65%) en 2009 (64%). Een kleiner deel (8%) van de verenigingen kampt in 2012 met een minder gezonde financiële situatie, terwijl ruim een kwart (27%) in een redelijk financieel gezonde positie verkeert. Verenigingen met een begroting tot 10.000 euro hebben relatief vaker een financieel gezonde positie dan verenigingen met een begroting van meer dan 100.000 euro. Vaak genoemde knelpunten in de financiële positie zijn stijgende kosten en huurprijzen en het sluitend houden/krijgen van de begroting. Ook vormen problemen bij het werven en het behouden van sponsors belangrijke knelpunten voor verenigingen (zie figuur 5.1). Dit is een verschuiving ten opzichte van 2008. In dat jaar behoorden problemen van een gebrek aan sponsors en sponsorbehoud niet tot de belangrijkste knelpunten. Het ledenbestand werd in 2008 als belangrijkste punt van zorgen gezien.

Figuur 5.1 Knelpunten ten aanzien van financiën naar financiële positie (in procenten van verenigingen met knelpunten t.a.v. financiën, n=181)

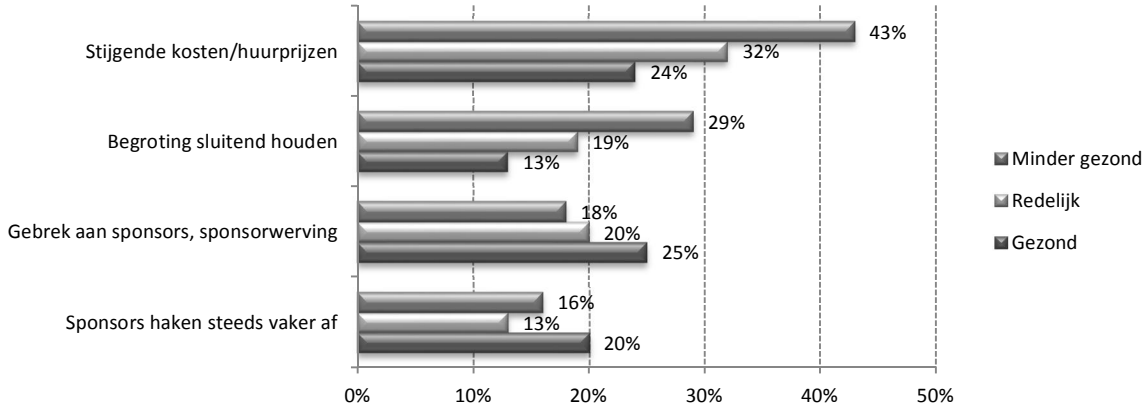

Bron: Van Kalmthout e.a. (2013)

63 procent van de sportverenigingen gaf aan in 2012 te kampen met een afname van gemeentelijke bijdragen en voor ongeveer de helft van de verenigingen waren de inkomsten uit sponsoring en reclame gedaald. Dit gold voor zowel financieel gezonde als minder gezonde verenigingen. Driekwart van de verenigingen met een minder gezonde financiële positie zag de gemeentelijke bijdrage afnemen. Van de financieel gezonde verenigingen was dit ruim de helft (57%). Bij financieel minder gezonde verenigingen lijkt de sponsorinkomstenkraan steviger dicht te zijn gedraaid dan bij financieel gezonde verenigingen: voor vier op de tien van de financieel gezonde verenigingen waren sponsor- en reclame-inkomsten in 2012 gelijk gebleven, terwijl dit voor minder dan een kwart van de minder gezonde verenigingen gold. Hiernaast gaven sportverenigingen die kampten met een daling van contributie-inkomsten, vaker aan financieel minder gezond te zijn. Opvallend is het beperkte aandeel verenigingen dat de contributie-inkomsten zag toenemen. Dit doet vermoeden dat verenigingen maar beperkt contributieverhogingen hebben doorgevoerd. Dit wordt bevestigd in onderzoek van de gemeente Amsterdam waaruit blijkt dat tussen 2009 en 2013 de gemiddelde jaarlijkse contributie voor de sporters met minder dan indexering is toegenomen; van 237 euro naar 241 euro (Gemeente Amsterdam, 2013). Tot slot hadden financieel minder gezonde sportverengingen vaker te maken met dalende horecabestedingen dan financieel gezonde verenigingen (figuur 5.2).

Figuur 5.2 Ontwikkeling inkomstenbronnen verenigingen in 2012 ten opzichte van 2011 naar financiële positie (in procenten van verenigingen)

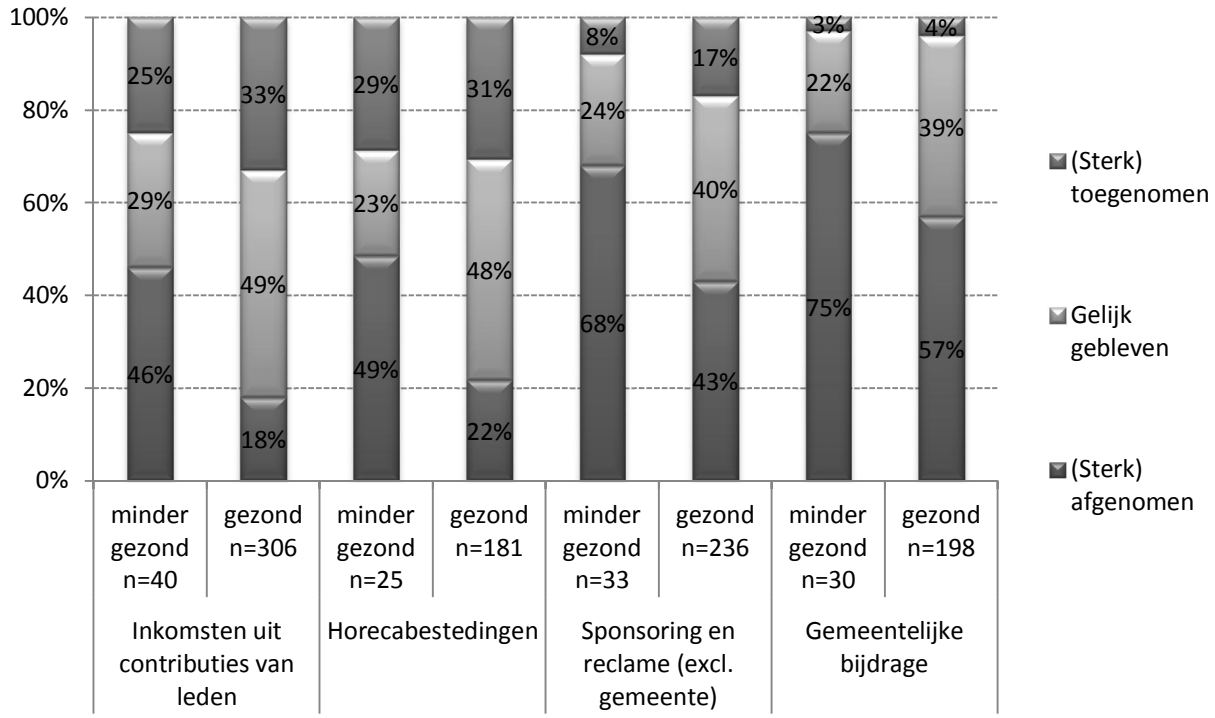

Bron: Van Kalmthout e.a. (2013)

Gevolgen recessie voor beleid verenigingen

Ondanks de overwegend gezonde financiële situatie bij sportverenigingen geeft in 2013 bijna de helft van de penningmeesters die meedoen aan de verkiezing van Penningmeester van het Jaar, aan zich zorgen te maken over de financiële situatie van hun sportvereniging (Bakker & Van Kalmthout, 2013). Deze zorgen lijken hun weerslag te hebben op de aandacht voor beleid- en

strategievorming bij sportverenigingen: sinds de economische crisis houden meer sportverenigingen zich actief bezig met beleid en strategie zowel op korte als lange termijn. In 2012 had 59 procent van de verenigingen plannen/doelstellingen op papier voor het functioneren van de vereniging. In 2008 betrof dit nog 51 procent van de verenigingen. Bovendien heeft een verschuiving van belangrijkste speerpunten op korte termijn plaatsgevonden. Financiën staan nu in de top 3 van beleidsspeerpunten (zie figuur 5.3), terwijl deze in 2008 nog op de zevende plaats stonden. Sfeer en cultuur bij de vereniging hebben aan belang ingeboet (van een derde plaats in 2008 naar de vierde plaats in 2012). De crisis lijkt er dus voor te hebben gezorgd dat meer verenigingen zich bezighouden met hun (financiële) continuïteit.

Het werven en behoud van leden en vrijwilligers behoort al jaren tot de belangrijkste beleidsspeerpunten van verenigingen. 20 procent gaf aan een tekort aan vrijwilligers te kennen. Meer dan de helft (54%) van de verenigingen heeft geen vacatures voor betaalde medewerkers en/of vrijwilligers, tegenover 21 procent, waar sprake is van onvervulde vacatures voor cruciale posities binnen de vereniging (organisatie, sportmedische zorg, training). Het aantal vrijwilligers actief voor de vereniging overstijgt het aantal betaalde medewerkers. In 2012 telde de gemiddelde vereniging 48 vrijwilligers tegenover 2,3 betaalde medewerkers. In 2009 betroffen dit nog 40 vrijwilligers tegenover 2,5 betaalde medewerkers.

Figuur 5.3 Top tien korte termijn beleidsspeerpunten bij verenigingen (in procenten van verenigingen, n=283)

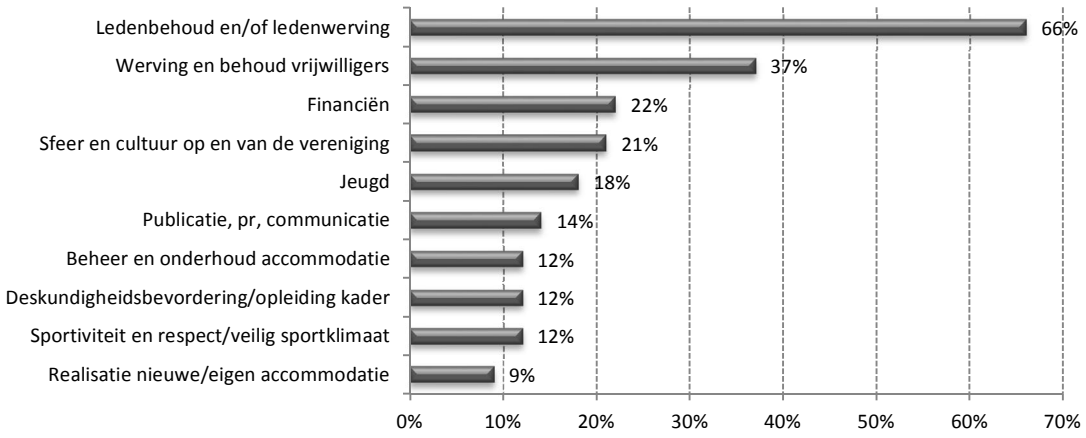

Bron: Van Kalmthout e.a. (2013)

Groei verenigingen

Sinds de recessie daalt het aantal verenigingen dat een ledenstijging doormaakt (44% in 2012 tegenover 57% in 2008). In 2012 was het aantal verenigingen met een groeiend ledenbestand net iets groter dan het aantal verenigingen dat in ledental afneemt (zie figuur 5.4). De gemiddelde stijging per vereniging lag rond de vijf leden in 2012. Verenigingen die een daling in ledental ondergingen, verwachten voor de toekomst weinig verbetering. 6 procent van deze groep verwacht een verbetering de komende twee jaar. Hier staat tegenover dat verenigingen met een stijgend ledental in het algemeen ook verwachten dat deze stijging zich in de nabije toekomst zal doorzetten. Meer verenigingen zijn sinds de recessie samenwerkingsovereenkomsten aangegaan met andere organisaties (88% in 2012 tegenover

79% in 2008). Als redenen worden opgegeven 'het opleveren van nieuwe leden' (40%), 'goede promotie voor de vereniging' (35%) en 'het genereren van inkomstenbronnen' (22%).

Figuur 5.4 Saldo aan- en afmeldingen in 2012 (in procenten van verenigingen, n=493)

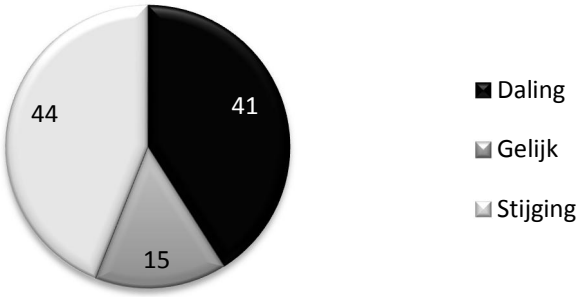

Bron: Van Kalmthout e.a. (2013)

5.2 Fitnessbranche

Ook de fitnessbranche heeft de gevolgen van de recessie aan den lijve ondervonden. Hoewel het aantal vestigingen gedurende de periode 2008-2011 met 13 procent is gegroeid naar 1.652, is deze groei tussen 2010-2011 sterk afgevlakt. In 2011 waren er 157 opheffingen van fitnesscentra tegenover 44 nieuwe inschrijvingen (zie figuur 5.5). Het aantal opheffingen is sinds 2008 niet zo hoog geweest en het aantal nieuwe inschrijvingen zo laag (Hover e.a, 2012).[9]

Figuur 5.5 Starters, opheffingen en nieuwe inschrijvingen fitnesscentra in Nederland gedurende 2008-2011

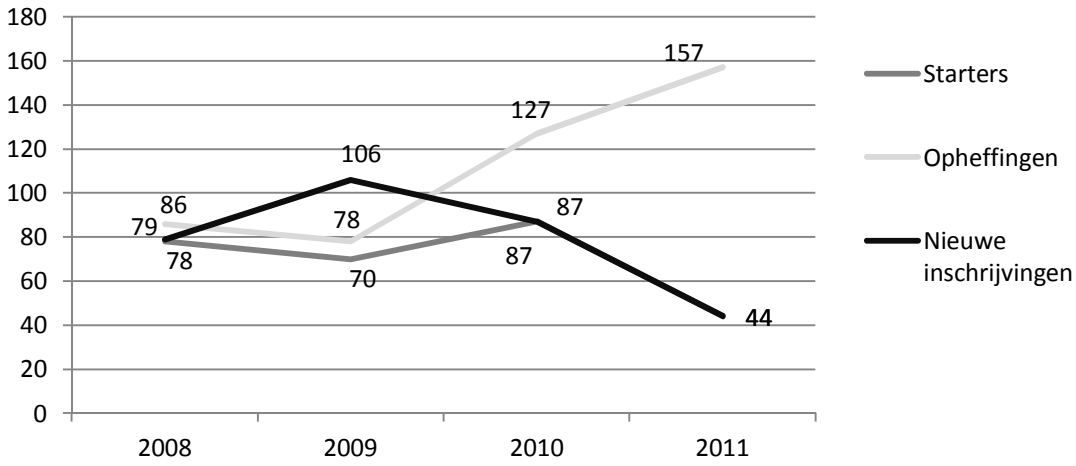

Bron: Hover e.a. (2012)

[9] Een starter is een persoon die in het jaar voorafgaande aan de start van de onderneming nog nooit zelfstandig economisch actief was en een nieuw bedrijf vestigt. Een nieuwe inschrijving is een registratie om een andere reden (bijvoorbeeld een nieuwe filiaalvestiging). Opheffingen verwijzen naar het aantal opgeheven ondernemingen en rechtspersonen, inclusief rechtspersonen die ontbonden zijn door de Kamer van Koophandel, faillissementen en schuldsaneringen.

Financiële situatie fitnessbranche
De fitnessbranche biedt ongeveer 6.000 fte's aan werkgelegenheid, waarvan 4.700 fte's sportgerelateerd. Daarmee is de fitnessbranche, na het onderwijs en de overheid, qua omvang de derde werkgever op de arbeidsmarkt voor sport en bewegen. Economische ontwikkelingen in de arbeidsmarkt voor sport zullen dus in veel gevallen ook de fitnessbranche treffen.
Het aandeel verliesgevende fitnessbedrijven is toegenomen van 29 procent in 2002 naar 49 procent in 2009 (Rabobank, 2011).[10] Dit wijst erop dat ook voordat de crisis intrad de fitnesscentra het moeilijk hadden. Dit is ook terug te zien in de vermogenspositie van de fitnessbranche die in dezelfde periode fors is verslechterd. In 2010 had een derde van de fitnessondernemers een eigen vermogen van meer dan 20 procent.[11] In 2002 was dit nog 50 procent. Een derde van de fitnesscentra had anno 2010 een negatief eigen vermogen en was dus virtueel failliet. In 2002 gold dit voor een vijfde van de centra.

Nieuwe kansen voor de fitnessbranche
De recessie heeft wellicht bijgedragen aan de verdere ontwikkeling van een nieuw marktsegment binnen de fitnessbranche: budgetfitness. Budgetfitnesscentra zijn in staat goedkopere abonnementen aan te bieden door druk te leggen op marges en een hoge mate van zelfvoorziening door de klant. In Nederland is budgetfitness een relatief nieuw fenomeen, maar kent een groeiend aantal aanbieders waaronder Basic Fit (ruim tachtig vestigingen in 2013 tegenover zeven vestigingen in 2008) en Fit For Free (bijna vijftig vestigingen in 2013, vierentwintig in 2008).
Hiernaast worden outdoor fitnessactiviteiten beschouwd als een trend voor de toekomst (Thompson, 2012). Buitensport brengt niet de verplichte maandelijkse abonnementslasten met zich mee en kan daardoor een goedkoper alternatief zijn voor een fitnessabonnement. Illustratief, maar niet per se representatief voor Nederland, is de ontwikkeling van het aantal locaties en leden van The Bootcamp Club uit Amsterdam, een club die in georganiseerde vorm outdoor fitness aanbiedt. In drie jaar tijd groeide het aantal locaties explosief naar 130. Het ledental overschrijdt inmiddels de 17.000.

5.3 Zwembaden

Het Mulier Instituut voerde in opdracht van Vereniging Sport en Gemeenten de Zwemmonitor uit gedurende 2011-2012. In deze monitor is het aanbod aan Nederlands zwemwater en -lessen in kaart gebracht.

De zwemmonitor 2012 telde 1.537 zwembaden in Nederland (Van der Werff e.a., 2013). In 2002 waren dit er 1.539. Het totale aantal zwembaden is in tien jaar tijd dus stabiel gebleven. Openbare zwembaden trekken jaarlijks 80 tot 90 miljoen bezoeken. 18 procent van de

[10] De totale omzet van de Nederlandse fitnessbranche werd in 2008 geschat op bijna 1 miljard euro. Dit was een kwart van alle inkomsten van het (private) sportaanbod en een vijfde van de directe productiewaarde van de commerciële sportsector.

[11] Indien de waarde van bezittingen hoger is dan de schulden, is er sprake van eigen vermogen. Indien de schulden hoger zijn dan de bezittingen, is er sprake van negatief eigen vermogen.

Nederlanders heeft in 2012 minimaal twaalf keer gezwommen. In absolute aantallen komt dit neer op ongeveer 3 miljoen Nederlanders die minimaal één keer per maand zwemmen. In 2006 zwom nog 21 procent minimaal twaalf keer. De afname in het aantal zwemmers hoeft niet per definitie door de recessie veroorzaakt te zijn. Wel is bekend dat als op sport wordt bezuinigd als gevolg van de crisis, dit vooral losse entreebewijzen betreft, waaronder voor zwembaden (zie hoofdstuk 4).

93 procent van de personen van 11-80 jaar vindt dat een zwembad een basisvoorziening zou moeten zijn in een gemeente. Inwoners hechten meer belang aan zwembaden dan aan een bibliotheek, stadspark, en andere door de gemeente ondersteunde voorzieningen. Ondanks het belang dat door velen wordt gehecht aan zwembaden, wordt 12 procent van de Nederlandse zwembaden met sluiting bedreigd (Van der Werff, 2013). Bezuinigingen bij gemeenten als gevolg van (voorgenomen) kortingen op het gemeentefonds en decentralisaties met extra uitgaven zijn de belangrijkste reden voor die dreiging (Sandijk, 2012). Door veel gemeenten en zwembaddirecties worden momenteel de gevolgen van sluiting afgewogen en gekeken naar optimalisering van het gebruik van zwembaden. Zwembaden kunnen bijvoorbeeld ook welzijnsfuncties vervullen voor ouderen, kinderen en chronisch zieken. Indien zwembaden worden gezien als maatschappelijke voorziening, kan overwogen worden om de kosten ten laste te leggen van een andere begrotingspost dan die van de sport (VNG, 2011). Daarnaast blijft privatisering van zwembaden voor veel gemeenten een actueel onderwerp. Waar in de crisis van de jaren tachtig al gestart is met privatisering van zwembaden, zien we nog steeds een toename van het aantal geprivatiseerde zwembaden (1988: 36%, 2009: 68%). Particulieren ontvangen (vooralsnog) in veel gevallen wel gemeentelijke exploitatiebijdragen.[12]

5.4 Conclusie

Ondanks de recessie lijkt de financiële situatie van sportverenigingen al enkele jaren redelijk stabiel. 65 procent van de verenigingen spreekt in 2012 van een financieel gezonde positie. Een kleiner deel (8%) van de verenigingen kampt in 2012 met een minder gezonde financiële situatie. Stijgende kosten en huurprijzen, het sluitend houden van de begroting en een gebrek aan sponsors vormen de belangrijkste financiële knelpunten voor verenigingen. Vóór de crisis werd sponsorwerving door veel verenigingen nog niet als belangrijk knelpunt gezien. Zowel financieel gezonde als minder gezonde verenigingen hadden in 2012 te kampen met verminderde gemeentelijke bijdragen, en dalende inkomsten uit sponsoring en reclame ten opzichte van het jaar daarvoor. De recessie lijkt gevolgen te hebben gehad voor het beleid en strategie van verenigingen: financiën behoren nu tot de top 3 van belangrijkste speerpunten van verenigingen (zevende plaats in 2008). In 2012 waren er net iets meer verenigingen met een groeiend ledenbestand dan verenigingen met ledenverliezen. De gemiddelde stijging per vereniging lag rond de vijf leden in 2012. Het grotere aandeel sportverenigingen met een positieve balans van aan- en afmeldingen en de toename van verenigingen die

[12] In 2009 ontvingen particuliere exploitanten van zwembaden 181 miljoen euro aan (gemeentelijke) subsidies en bijdragen (12 procent van het totale gemeentelijke sportbudget) (Van der Werff, 2013).

samenwerkingsverbanden aan zijn gegaan om zich staande te houden in de crisistijd duidt tevens op de veerkracht en inventiviteit van Nederlandse sportverenigingen.

De gevolgen van de recessie voor de fitnessbranche waren groot. In 2011 waren er 157 opheffingen van fitnesscentra tegenover 44 starters. Sinds 2008 was het aantal opheffingen niet zo hoog en het aantal starters zo laag. Het aandeel verliesgevende fitnessbedrijven is eveneens toegenomen van 29 procent in 2002 naar 49 procent in 2009. De recessie heeft wellicht bijgedragen aan de verdere ontwikkeling van nieuwe marktsegmenten binnen de fitnessbranche: budgetfitness en outdoor fitness.
Het totale aantal zwembaden is in tien jaar tijd redelijk stabiel gebleven. Het aantal zwemmers is echter wel gedaald. Als gevolg van een afname van het aantal zwembadbezoekers en de noodzakelijke gemeentelijke bezuinigingen als gevolg van decentralisaties wordt 12 procent van de Nederlandse zwembaden met sluiting bedreigd. De toekomst moet uitwijzen welk aandeel daadwerkelijk wordt gesloten.

6. Betaalbaarheid van (vereniging)sport

In het voorgaande hoofdstuk is geconstateerd dat veel verenigingen en andere sportaanbieders te maken hebben met hogere kosten, zoals hogere gemeentelijke tarieven of afnemende inkomsten, bijvoorbeeld door het wegvallen van sponsoren, of allebei. Om de begroting sluitend te maken kan een verhoging van de prijzen voor de sporters door een hogere contributie of toegangsprijs een uitkomst bieden. Belangrijk is wel dat de contributieverhoging niet tot een groot ledenuitval leidt, want dan levert de contributieverhoging niet de beoogde extra inkomsten op. Veel verenigingsbestuurders zijn bang dat een substantiële prijsstijging zal leiden tot ledenverlies en mogelijk tot een daling van de inkomsten. In dit hoofdstuk wordt nationaal en internationaal onderzoek naar het effect van prijsstijgingen in de sport op sportdeelname op een rij gezet en wordt in breder perspectief ingegaan op de betaalbaarheid van sport. In de discussies over de betaalbaarheid van sport gaat het overigens vooral over de betaalbaarheid van verenigingssport. Daarnaast is aandacht voor de betaalbaarheid van recreatief bezoek aan sportaccommodaties, zoals ijsbanen en zwembaden. Dit zijn niet toevallig ook aspecten waar gemeenten zich beleidsmatig mee bezighouden.
In dit hoofdstuk gaan we allereerst in op de aan sport verbonden contributiegelden. Vervolgens focussen we op de prijselasticiteit en de 'willingness to pay', om af te sluiten met onderzoek over prijs als motief om te stoppen met sport.

6.1 Kosten van de sport

Sportdeelname brengt diverse kosten mee. CBS (2013l) becijferde dat in 2010 huishoudens ongeveer 7,5 miljard euro besteden aan alles wat te maken heeft met sport. Hiermee geven huishoudens in 2010 gemiddeld 1000 euro uit aan sport. Een derde van de kosten voor sport heeft betrekking op contributie, lesgelden en entreebewijzen bij sport- en fitnessclubs. Daarnaast wordt 14 procent uitgegeven in de horeca van de sportaanbieders en gaat 11 procent van de uitgaven naar sportkleding. De uitgaven in 2010 zijn gecorrigeerd voor inflatie vergelijkbaar met de uitgaven in 2006. De verdeling van de uitgaven is wel veranderd. Terwijl in vergelijking met 2006 nu meer wordt uitgegeven aan contributies, lesgelden en entreebewijzen bij sport- en fitnessclubs en aan sportkleding, wordt daarentegen minder uitgegeven in de horeca van de sportaanbieders (zie ook paragraaf 2.4).

De verdeling en de hoogte van de uitgaven aan contributie/lesgeld, sportkleding, sportmaterialen en horeca verschilt overigens tussen de verschillende sporttakken. In 2003 verschafte het Nibud een overzicht van de verdeling van de sportuitgaven per sporttak (Nibud, 2003). Daaruit bleek onder andere dat bij zwemmers de contributie, met daarin begrepen de accommodatiekosten, de voornaamste kostenpost was, terwijl bij sporten als voetbal en hardlopen meer dan de helft van de uitgaven gerelateerd was aan sportkleding en sportattributen. De verschillen tussen sporttakken worden deels veroorzaakt door de gemeenten en houden verband met verschillen in doorbelasting van accommodatiekosten tussen sporttakken. Een studie bij de grote steden in de provincie Noord-Brabant laat bijvoorbeeld zien dat de gemiddelde volleyballer ongeveer 100 euro meer betaalt aan accommodatiekosten per jaar dan een gemiddelde voetballer, omdat bij een volleyballer een groter deel van de werkelijke kosten in rekening wordt gebracht dan bij een voetballer het geval is (Hoekman e.a., 2011b). Vaak zijn de totale deelnamekosten per sporttak redelijk vergelijkbaar, maar verschilt het aandeel van de kosten dat door gemeenten wordt gedragen (Romijn e.a., 2013). Dat de ene sport

goedkoper is dan de andere sport lijkt dan ook vaak het gevolg te zijn van verschillen in de bijdrage van gemeenten aan de verschillende sporttakken. Sporten in verenigingsverband is overwegend goedkoper dan sporten in commercieel verband. Een voor de hand liggende reden hiervoor is dat bij sportverenigingen het aanbod grotendeels wordt verzorgd door vrijwillig kader, terwijl in commercieel verband betaalde medewerkers het sportaanbod verzorgen (Bakker, 2013). Daarnaast geldt dat sportverenigingen die gebruikmaken van sportaccommodaties, deze meestal tegen een maatschappelijk tarief kunnen huren. Gemiddeld genomen betalen de sportverenigingen minder dan de helft van de werkelijke kosten van een sportaccommodatie (zie ook hoofdstuk 3). Commerciële organisaties, met als uitzondering onder meer zwembaden en ijsbanen, komen meestal niet in aanmerking voor een gemeentelijke bijdrage.

Gemiddeld genomen vormt de contributie een derde van de totale sportuitgaven van de sporter, maar de kosten voor de sportbeoefening verschillen per sporttak en per sportaanbieder. Deze verschillen in kosten voor de sportbeoefening maken het lastig om een eenduidig antwoord te geven op de gevolgen van prijsstijgingen in de sport. Dat neemt niet weg dat we in de vorige hoofdstukken hebben laten zien dat er een stijging van de kosten van sport te verwachten is in de komende jaren. In de volgende paragraaf gaan we daarom uitgebreid in op de mogelijke consequenties van de prijsstijgingen in de sport, oftewel op wat is de prijselasticiteit van de sport. Hiervoor baseren we ons op nationaal en internationaal onderzoek.

6.2 Prijselasticiteit

De *prijselasticiteit* van de vraag naar een goed of dienst is de mate waarin die vraag verandert als gevolg van een verandering van de prijs van dat goed of die dienst. Concreet gaat het dus om de vraag *in welke mate* een prijswijziging in de hoogte van een verenigingscontributie of de toegang tot een zwembad effect heeft op het ledental of het aantal verkochte toegangskaartjes van zo'n sportaccommodatie. Als een zwembad door een prijsverhoging van 10 procent, 4 procent minder toegangskaartjes verkoopt, dan is de prijselasticiteit van de entree tot het zwembad -0,4[13] (=verschil verkoop / verschil prijsniveau = -4 / +10). Bij een *inelastische vraag* (prijselasticiteit tussen nul en -1) zal een gegeven prijsverhoging leiden tot een procentueel minder grote daling van de vraag, met een omzetstijging tot gevolg. De procentuele daling van de verkoop is dan kleiner dan de procentuele prijsstijging, waardoor je per saldo een grotere omzet weet te realiseren. Als bij een sportvereniging sprake is van een inelastische vraag, dan zal een contributieverhoging leiden tot meer contributie-inkomsten. Bijvoorbeeld: een vereniging met 100 leden en een contributie van 100 euro, verhoogt de contributie met 10 procent (nieuwe contributie is 110 euro), hetgeen leidt tot opzegging van de contributie door 5 procent van de leden (nieuw ledental is 95 leden). De oorspronkelijke omzet was 10.000 euro (100 euro x 100 leden), maar neemt na contributieverhoging toe tot 10.450 euro (110 euro * 95 leden).
Bij een *elastische vraag* is het omgekeerde waar. Daar leidt een prijsstijging tot een procentueel grotere vraagdaling, waardoor de omzet afneemt. Indien verenigingen te maken hebben met een

[13] De prijselasticiteit is in principe altijd kleiner dan nul. Alleen in hele uitzonderlijke gevallen zal een prijsverhoging namelijk leiden tot een stijging van de vraag.

elastische vraag, dan zal het doorvoeren van een contributieverhoging leiden tot een dermate groot ledenuitval dat ondanks de contributiestijging de totale contributie-inkomsten zullen afnemen. Bijvoorbeeld: een vereniging met 100 leden en een contributie van 100 euro, verhoogt de contributie met 5 procent (nieuwe contributie is 105 euro), hetgeen leidt tot opzegging van de contributie door 10 procent van de leden (nieuw ledental is 90 leden). De oorspronkelijke omzet was 10.000 euro (100 euro contributie * 100 leden), maar neemt in dit geval na contributieverhoging af tot 9.450 euro (105 euro * 90 leden).

Prijselasticiteit blijkt in de praktijk buitengewoon lastig te meten, ook in de sport. Consumentengedrag in het algemeen en de beslissing om wel of niet te gaan sporten of te blijven sporten in het bijzonder, is afhankelijk van tal van factoren. Hierdoor is het moeilijk om precies bloot te leggen wat de rol van een prijswijziging is bij een veranderde vraag. In eerder onderzoek zijn diverse factoren genoemd waarmee rekening moet worden gehouden bij het meten van prijselasticiteit (De Boer, 2012b). De belangrijkste daarvan zijn:

- mogelijkheid/gemak om over te stappen naar een vergelijkbaar goed of dienst, bijvoorbeeld een andere sportvereniging (substitutie-effect). Denk ook hier aan sociale binding met een vereniging, wat een overstap moeilijker maakt;
- aanwezigheid en prijzen van complementaire goederen of diensten. Denk hierbij aan de benodigde sportkleding en/of sportmaterialen;
- verschuivingen in de kwaliteit van het aanbod en de perceptie daarvan door consumenten, zoals kwaliteit van velden of hallen of gewijzigde trainings- of toegangstijden;
- levensloopveranderingen en ontwikkeling in beschikbare tijd of inkomen met als gevolg bijvoorbeeld een verandering in sportvoorkeur;
- effect van een prijsverandering op het overig besteedbaar inkomen; het zogenaamde inkomenseffect;
- externe omstandigheden, zoals bijvoorbeeld het weer (bijvoorbeeld een ‘schaats-winter’).

Binnen de economie is vrij uitgebreid empirisch onderzoek gedaan naar de prijselasticiteit van allerlei soorten goederen en diensten. Dit geldt echter maar in zeer beperkte mate voor het specifieke terrein van sportgerelateerde goederen en diensten. Voor zover onderzoek is verricht naar de prijselasticiteit, dan betreft het vooral onderzoek in de Verenigde Staten naar de prijselasticiteit van ‘spectator sports’, oftewel het bezoeken van sportwedstrijden (zie bijvoorbeeld Borland & MacDonald, 2003). In de Europese context en gericht op sportdeelname is slechts een handjevol onderzoeken te vinden met aandacht voor de prijselasticiteit. Daarbij wordt het vooral in de kantlijn meegenomen, zoals door Marijke Taks (1994) is gedaan in haar proefschrift over de rol van geld bij de sociale gelaagdheid in de sport. Zij concludeert dat zowel sportsociologische als sporteconomische studies erop wijzen dat de vraag naar sport in het algemeen prijsinelastisch is, waarbij een verhoging van de prijs een gering effect heeft op de vraag. Daarnaast meldt Taks (1994) dat de sportbeoefenaar eerder ongevoelig is voor prijsveranderingen bij zijn favoriete sport en dat de prijs geen doorslaggevende factor is voor de sportbeoefening. Helaas ontbreekt het aan longitudinaal onderzoek om vast te stellen wat de invloed van contributieverhogingen van sportverenigingen is op de continuering van het lidmaatschap.
Andere onderzoeken richten zich vooral op de effecten van prijsstrategieën van openbare sportaccommodaties (Centre for Leisure Research, 1993; Coalter, 1993; Gratton & Taylor,

1995) en laten zien dat prijsstijging van openbare sportaccommodaties leidt tot een gebruikersdaling die relatief beperkt was en incidenteel zelfs tot een toename in het gebruik van sportaccommodaties. Hierbij dient overigens vermeld te worden dat in sommige gevallen de prijsstijging gelijk opging met een kwaliteitsverbetering van de sportaccommodatie. Dit in acht nemende wordt desondanks geconcludeerd dat sprake is van een inelastische vraag, waardoor een hogere prijs voor sportaccommodaties zal leiden tot een hogere opbrengst (Coalter, 1993; Késenne & Butzen; 1987).

6.3 Willingness to pay

Naast het directe prijselasticiteitonderzoek, waarbij het gevolg van een prijsstijging wordt afgemeten aan bezoekcijfers of deelnamecijfers, is er een andere stroming die aandacht heeft voor de methode van 'willingness to pay' (WTP), oftewel de bereidheid om te betalen. Hierbij worden respondenten gevraagd wat ze maximaal bereid zouden zijn om te betalen voor de huidige dienst. Hiermee wordt impliciet gevraagd boven welk prijsniveau ze denken geen gebruik meer te gaan maken van de dienst. Op basis hiervan wordt dan nagegaan hoeveel consumenten een product of dienst niet meer af zouden nemen bij een gegeven prijsverhoging. Het WTP-onderzoek heeft als voordeel ten opzichte van het prijselasticiteitonderzoek dat het uitgaat van de huidige bereidheid om voor de huidige dienst meer te betalen. Hiermee zijn, in tegenstelling tot longitudinaal prijselasticiteitsonderzoek, de externe omstandigheden constant. Daarentegen heeft WTP-onderzoek ook belangrijke nadelen in de vorm van hypothetische en strategische bias van de respondent, die het in sommige gevallen lastig maakt om de uitkomsten op waarde te schatten (Johnson e.a., 2007). De hypothetische bias treedt op wanneer een individu wordt gevraagd naar het maximale wat diegene zou willen betalen voor een bepaald goed/dienst, maar dit in werkelijkheid dus niet hoeft te betalen voor de desbetreffende goed/dienst. Omdat het een fictieve situatie betreft, heeft de respondent mogelijk eerder de neiging om een hoger bedrag te noemen dan wanneer het een werkelijke keuze zou betreffen. De strategische bias of vooringenomenheid kan daarentegen leiden tot het onderschatten van de WTP. Dit treedt namelijk op wanneer een individu in de veronderstelling is dat zijn respons ook daadwerkelijk van invloed is op de toekomstige prijs, waardoor hij mogelijk bewust een lagere prijs zal noemen. Met deze aspecten dient nadrukkelijk rekening te worden gehouden bij het uitvoeren en interpreteren van WTP-onderzoek.

Een onderzoek volgens het WTP-principe is in 2009 in Duitsland gehouden onder 10.000 leden van sportverenigingen (Wicker, 2009). Hierbij is de leden van de sportverenigingen gevraagd het maximale bedrag op te geven dat ze bereid zijn te betalen voor het huidige verenigingslidmaatschap. Daarnaast zijn er ook vragen gesteld over onder meer de achtergrondkenmerken, het sportprofiel, de huidige contributiehoogte en wat volgens de respondent een 'redelijke' prijs voor de contributie zou zijn (referentieprijs). De verhouding tussen de WTP en de huidige contributie wordt de *relatieve* WTP genoemd. Op basis van dit onderzoek kwam Wicker (2009) tot de conclusie dat de relatieve WTP voor de lidmaatschap van een sportvereniging gemiddeld ruim 2,0 was. De Duitse verenigingssporter was dus bereid om meer dan twee keer zoveel te betalen voor het huidige verenigingslidmaatschap als de huidige contributie. Deze relatieve WTP verschilde overigens per sporttak, variërend van 1,26 voor leden van een badmintonvereniging tot 3,23 voor leden van een wielrenvereniging. Op basis van de aangegeven WTP is vervolgens bepaald wat de uitval is bij een bepaalde contributieverhoging. Wicker (2009) concludeert in haar onderzoek dat een contributiestijging

van 5 procent zal leiden tot een uitval van 9,2 procent, terwijl een contributieverhoging van 10 procent leidt tot een uitval van 11,4 procent. Ook hier geldt overigens dat er grote verschillen zijn tussen sporttakken. Zo is bij hockey sprake van een inelastische vraag, waarbij een stijging van de contributie nagenoeg geen invloed heeft op het lidmaatschap terwijl de vraag naar tennis elastisch is, met een relatief hoge uitval bij prijsverhogingen (tabel 6.1).

De hogeschool van Arnhem en Nijmegen (HAN) heeft met afstudeerstudenten in 2011 onderzoek gedaan naar de WTP in Nederland, analoog aan de aanpak van Wicker (Driessen & Siemons, 2012; De Boer, 2012a). Het onderzoek van de HAN richtte zich in eerste instantie op verenigingsleden van de tien sporten met de meeste leden, maar slechts bij twee sporttakken, tennis en volleybal, werd een voldoende respons gerealiseerd om uitspraken te kunnen doen. Het is overigens onduidelijk of de tennissers en volleyballers die onderdeel zijn van het onderzoek een representatieve afspiegeling zijn van alle tennissers en volleyballers in Nederland. Bij tennis kunnen hier in elk geval vraagtekens bij geplaatst worden, omdat de gevonden gemiddelde contributie significant afwijkt van de werkelijke gemiddelde contributie in Nederland. Het HAN-onderzoek rapporteert een gemiddelde contributie van 149 euro, terwijl de landelijke contributie in 2011 op basis van opgave van alle tennisverenigingen in Nederland voor de jeugd 72 euro bedroeg en voor de volwassenen 128 euro (Bakker & Van der Poel, 2012).

Tabel 6.1 Gemiddelde huidige contributie, Willingness to pay en relatieve WTP voor Tennis en Volleybal Nederland, periode 2011

Sport	Gemiddelde huidige contributie (€)	Gemiddelde maximale contributie (WTP) (€)	Gemiddelde Relatieve WTP
Tennis	149	174	1,19
Volleybal	200	234	1,2

Bron: De Boer (2012a), bewerking Mulier Instituut

Het scriptieonderzoek van Driessen en Siemons (2012) van de HAN laat zien dat de gemiddelde relatieve WTP voor zowel tennis als volleybal zo'n 20 procent boven de huidige contributiehoogte ligt. Hiermee ligt de relatieve WTP in Nederland lager dan in het Duitse onderzoek van Wicker (2009). Wicker vindt voor tennis bijvoorbeeld een WTP dat 25 procent boven de huidige contributie in Duitsland ligt.
Een andere wijze om te vragen naar de consequenties van prijsverhogingen is door respondenten te laten aangeven of ze bij een specifieke contributieverhoging hun lidmaatschap wel of niet zouden opzeggen. In dit geval is aan de tennissers en volleyballers gevraagd of zij hun lidmaatschap zouden opzeggen bij een contributieverhoging van 10, 20 of 50 procent (tabel 6.2).

Tabel 6.2 Prijselasticiteit verenigingscontributies bij verschillende prijsverhogingen, (gesloten vraagstelling) (in procenten)

Sport	Contributieverhoging (%)		
	10	20	50
Tennis	-0,63	-1,54	-1,54
Volleybal	-0,68	-1,59	-1,57

Bron: Driessen & Siemons (2012), bewerking Mulier Instituut

Op basis van deze bevraging blijkt dat 6,3 procent van de tennisleden en 6,8 procent van de volleyballeden het lidmaatschap opzegt als de contributie met 10 procent wordt verhoogd. Bij een contributieverhoging van 20 procent geeft bij tennis 30,8 procent van de leden aan het lidmaatschap op te zeggen, terwijl het bij volleybal om 31,8 procent van de leden gaat. Dit betekent dat op basis van deze uitkomsten een contributieverhoging van 10 procent nog leidt tot een verhoging van de inkomsten, terwijl een verhoging van de contributie met 20 procent of meer als gevolg van de grote uitval leidt tot een daling van de contributie inkomsten.

Bij de bereidheid om meer te betalen spelen overigens diverse prijsgerelateerde zaken een rol (De Boer 2012a; De Boer, 2012b):

- huidige prijs: als de contributie laag is, is er een grotere bereidheid om meer te betalen dan wanneer sprake is van een hoge contributie;
- referentieprijs: de prijs die vanuit het perspectief van leden rechtvaardig is;
- reële prijs: hoe verhoudt de huidige prijs zich tot de werkelijke kosten. Inzicht in werkelijke kosten vergroot bij sportaccommodaties de bereidheid om meer te betalen (Gratton & Taylor, 1995).

Ook persoonskenmerken en aspecten van de sportaanbieder en sportbeleving spelen mee (De Boer 2012a)

- geslacht: mannen zijn relatief gezien eerder bereid meer te betalen;
- leeftijd: jongeren zijn eerder bereid meer te betalen voor hun huidige contributie dan ouderen;
- inkomen: hoe groter de portemonnee, des te groter de relatieve WTP;
- opleidingsniveau: hoger opgeleiden zijn eerder bereid meer te betalen;
- tevredenheid over de verenigingen: hoe groter de tevredenheid des te hoger de WTP;
- betrokkenheid bij de sportclub: betrokken sporters zijn meer bereid om een hogere contributie te betalen.

6.4 Prijs als stopmotief

Waar op basis van de 'willingness to pay' (verwacht besluit bij een fictieve toekomstige situatie), vooral als verwacht wordt dat het gevolgen heeft voor de eigen persoonlijke situatie, een invloed wordt verondersteld van prijsverhogingen op de sportdeelname, blijkt de praktijk weerbarstiger. De antwoorden die mensen geven op 'wat als'-vragen gericht op de bereidheid om te betalen voor sportbeoefening, blijken sterk af te wijken van retrospectief onderzoek naar motieven om te stoppen met sport en uitgaven voor sport. Illustratief hiervoor is het onderzoek van BMC (2013) voor gemeente Rotterdam, waarin ze concluderen dat een

contributieverhoging van 25 procent, overeenkomend met ongeveer 50 euro per jaar, ertoe leidt dat 75 procent van de verenigingsleden de contributie opzegt. De gekozen onderzoeksmethode en de wijze waarop conclusies zijn verbonden aan de uitkomsten, hebben geleid tot deze verontrustende maar weinig reële conclusie. Het is namelijk moeilijk voor te stellen dat daadwerkelijk een dergelijk grote groep het lidmaatschap gaat opzeggen als het sporten gemiddeld genomen ongeveer 50 euro duurder wordt. Zeker omdat al het wetenschappelijk onderzoek erop wijst dat de vraag naar sport inelastisch is, waarbij prijsverhogingen maar een gering effect hebben op de deelname. Daarnaast blijkt uit diverse onderzoeken die aandacht hebben voor de redenen om te stoppen met sport, dat de prijs een zeer geringe rol speelt (Breedveld e.a. 2013). Economen stellen zelfs dat waar het gaat om sport, de kosten van tijd economisch gezien groter zijn dan de uitgaven aan sport (Késenne, 2011). Met andere woorden de beschikbaarheid van tijd is een belangrijke randvoorwaarde om te sporten. De reden om niet te sporten is dan ook geen kwestie van geld, maar van tijd of prioriteit. Onderzoek laat zien dat een gebrek aan tijd de voornaamste barrière is voor sportdeelname, terwijl geldgebrek behoort tot de minst genoemde redenen om niet te sporten (Breedveld e.a., 2013). Sport is relatief goedkoop en deelname hieraan is meer gerelateerd aan sociaal-culturele factoren die ten grondslag liggen aan een gebrek aan interesse in sport of leefstijlfactoren die de beschikbare tijd voor sport beperken (Coalter, 1993). Dit wordt onderstreept door de uitkomsten van het huidige onderzoek waarin bezuinigingen op lidmaatschappen niet zozeer het gevolg zijn van de recessie, maar meer van het 'niet leuk meer' vinden van de sportbeoefening. Desalniettemin laat eerder onderzoek van het SCP naar de maatschappelijke deelname van kinderen in armoede zien dat financiële redenen voor arme kinderen wel degelijk een rol spelen bij het niet deelnemen aan sport (Jehoel-Gijsbers, 2009). Een vervolgmeting twee jaar later laat overigens zien dat tussen 2008 en 2010 meer bijstandskinderen maatschappelijk actief zijn geworden en dat arme kinderen minder vaak door financiële redenen belemmerd zijn om aan sport te doen (Roest, 2011). Daarbij speelde de financiële hulp en ondersteuning in natura van gemeenten en organisaties als het Jeugdsportfonds en Stichting Leergeld een belangrijke rol. Mede door het gevoerde beleid hebben de bijstandskinderen hiermee hun achterstand ten opzichte van de andere inkomensgroepen verkleind.
In het algemeen zijn sociaal-culturele factoren meer van invloed op de sportdeelname dan de financiële mogelijkheden van een individu. Wanneer de financiële mogelijkheden van een individu afnemen, dan is het mede door de invloed van sociaal-culturele factoren aannemelijker dat de sportkeuze wordt aangepast aan de nieuwe financiële kaders dan dat wordt gestopt met sporten. Dit sluit aan bij uitkomsten van internationaal onderzoek waarin is vastgesteld dat in tijden van recessie een verschuiving plaatsvindt van relatief dure sporten naar de relatief goedkope sporten (Gratton & Kokolakakis, 2012; Peddle, 2011).

Internationaal onderzoek laat echter ook zien dat een lager besteedbaar inkomen als gevolg van de recessie leidt tot minder bestedingen aan vrijetijdsactiviteiten, waaronder sport, waardoor de sportdeelname bij de lage inkomensgroepen afneemt (Gratton & Kokolakakis, 2012). Hiermee zijn aanwijzingen voor een negatief effect van de recessie op de sportdeelname. In Ierland wordt op basis van de landelijke sport monitor (Lunn & Layte, 2008) geconcludeerd dat de daling van de sportdeelname in 2008 deels is toe te schrijven aan de recessie. In Canada bleek verder dat de recessie minder invloed had op de hoge inkomensgroepen dan op de lage inkomensgroepen (Peddle, 2011). In Engeland hadden de recessies in de jaren tachtig en negentig geen invloed op de sportdeelname, maar voor de huidige recessie (vanaf 2008) wordt een duidelijk negatief

effect op de sportdeelname vastgesteld (Gratton & Kokolakakis, 2012). De onderzoekers concluderen dat het uitblijven van een verdere groei in sportdeelname in Engeland het gevolg is van de recessie en dat hierdoor de sportdeelnamedoelstellingen uit het zicht verdwijnen. Hiermee wordt de stabilisering van de sportdeelname in Engeland, na een periode van een stijgende sportdeelname, gezien als het gevolg van de recessie. Ook in Nederland is sprake van een stabilisering van de sportdeelname, na een periode van een toename in de sportdeelname. Waar tussen 1979 en 2007 een stijgende sportparticipatie is waar te nemen, met een sportdeelname van 65 procent in 2007 als uitkomst (Kamphuis & Van den Dool, 2008), blijft de sportparticipatie in de jaren daarna rond de 65 procent schommelen (Hoekman, 2013b; Collard & Hoekman, 2013). Maar de stabilisering van de sportdeelname geldt in Nederland niet specifiek voor de groepen die het financieel moeilijk hebben en dus als eerste geraakt zouden worden door de recessie (Hoekman, 2013b). Verder biedt het huidige onderzoek geen aanleiding om de stabilisering van de sportdeelname toe te schrijven aan de recessie. Er wordt maar zeer beperkt op sport bezuinigd door de burger. En als door de recessie al op sport wordt bezuinigd, dan gaat het niet om de sportbeoefening zelf, maar eerder om sportmaterialen, horecagebruik na afloop van het sporten of het incidentele recreatieve bezoek aan zwembaden of ijsbanen.

6.5 Conclusie

Dit hoofdstuk laat zien dat onderzoek naar de betaalbaarheid van sport nog relatief in de kinderschoenen staat. Zo ontbreekt het aan inzicht in de prijselasticiteit van toegangskaartjes van zwembaden en ijsbanen en van sportartikelen. Verder is slechts beperkt zicht op de prijselasticiteit van contributies en ontbreekt het aan een goede monitor waarin bijvoorbeeld wordt gevolgd wat de consequenties zijn van tarieven- en contributieverhogingen voor de lidmaatschappen van verenigingen.
Ondanks de noodzaak tot meer onderzoek naar de betaalbaarheid van sport kunnen we wel concluderen dat in Nederland het financiële aspect van de sportbeoefening relatief onbelangrijk is in het verklaren van sportdeelname en sportuitval. Sport is ondanks de recessie nog altijd betaalbaar voor de burger. Internationaal zijn er weliswaar enkele voorbeelden van studies die de negatieve invloed van de recessie op de sportdeelname hebben vastgesteld, maar in Nederland is geen bewijs gevonden voor een invloed van de recessie op de sportdeelname. Wel laten de onderzoeken gericht op de bereidheid om meer te betalen voor sportbeoefening zien dat er grenzen zijn aan wat mensen bereid zijn te betalen. De toekomst moet echter uitwijzen of de mensen zich aan hun woord houden bij prijsverhogingen, aangezien in de praktijk blijkt dat mensen hun lidmaatschap zelden opzeggen als gevolg van de recessie of de kosten voor sport.

7. Slotbeschouwing en aanbevelingen

De aanleiding voor deze rapportage is gelegen in de verwachting dat de recessie, die in 2008 zijn intrede deed, ook van invloed is op de sportsector. Gemeenten zien zich voor een flinke bezuinigingsopgave gesteld en vanaf 2008 zien we elk jaar het reëel beschikbare inkomen van huishoudens afnemen, met een daling van de koopkracht als gevolg (Allers e.a., 2013). Onderzoek van Nibud (2013) laat zien dat 70 procent van de Nederlandse huishoudens bespaart op consumptieve bestedingen. De top 5-bezuinigingsposten die hieruit naar voren komt, omvat: luxeartikelen, uitgaan, uit eten gaan, vakantie en tijdschriften/krantenabonnementen. Hobby's, waar sport toe gerekend mag worden, staat onderaan op de lijst van populaire bezuinigingsposten. Op basis hiervan lijkt de sportsector er binnen de vrijetijdssector goed vanaf te komen. De horeca, de toeristische en culturele sector lijken op basis van dit bezuinigingslijstje zwaarder te worden getroffen, hetgeen ook terug te zien is in de financiële ontwikkeling van deze sectoren, zoals in hoofdstuk 2 is beschreven. Desalniettemin is met het oog op de gemeenteraadsverkiezingen en de ontstane discussie over de betaalbaarheid van sport behoefte aan inzicht in wat de recessie betekent voor de sportsector.

Door de kennis uit diverse onderzoeken in de sportsector samen te brengen hebben we in deze rapportage getracht vast te stellen wat de invloed van de recessie voor de sportsector is geweest. Daarbij zijn we ingegaan op de consequenties van de recessie voor het gemeentelijk sportbudget, op de financiële ontwikkeling bij sportaanbieders in de afgelopen jaren en op de gevolgen van de recessie voor de sportuitgaven van burgers. In dit afsluitende hoofdstuk brengen we de uitkomsten in samenhang bijeen.

Forse bezuinigingen bij gemeenten, voorzieningen onder druk

De recente sportbegroting van het rijk laat zien dat op rijksniveau niet bezuinigd wordt op sport. Dit is een gunstig teken. Maar het stimuleren en faciliteren van sport is vooral een lokale aangelegenheid. Gemeenten geven 1,2 miljard euro uit aan de sportsector, waarbij 90 procent wordt besteed aan sportaccommodaties. Hiermee is de gemeente naast de sporter zelf de belangrijkste financier van de sportsector. Bezuinigingen bij gemeenten zullen dan ook niet onopgemerkt blijven in de sportsector. Dat gemeenten moeten gaan bezuinigen ligt in de lijn der verwachting. Onderzoek van COELO, in opdracht van VNG, laat zien dat grondexploitaties en decentralisaties de financiën van gemeenten onder druk zetten (Allers e.a., 2013). Aangezien gemeenten geen begrotingstekort mogen hebben en de mogelijkheden om de begroting sluitend te krijgen beperkt zijn, ligt er een lastige bezuinigingsopgave op lokaal niveau. De verwachting is dat door deze bezuinigingsopgave de voorzieningen in gemeenten zwaar onder druk komen te staan, ook waar het gaat om sport. Deze verwachting wordt onderstreept door de Recessiepeiling gemeenten 2013 (Hoekman, 2013a) waarin bij gemeentelijke bezuinigingen de sportaccommodaties centraal staan. Daarbij gaat het enerzijds om het verhogen van de tarieven en anderzijds om het bezuinigen op nieuwbouw van sportaccommodaties en onderhoud van bestaande sportaccommodaties. Hoewel gemeenten aangeven dat sport niet harder wordt getroffen dan andere sectoren, maar eerder wordt ontzien, blijkt 93 procent van de gemeenten te moeten bezuinigen op sport.

Aanpassing in het accommodatiebeleid

De bezuinigingen bij gemeenten hebben ook gevolgen voor de inrichting van het beleid. In relatie tot de sportaccommodaties zien gemeenten mogelijkheden om met andere

beheersconstructies bezuinigingen te realiseren. Daarbij wordt de lijn uit het verleden doorgetrokken. Zo is bijvoorbeeld tussen 1988 en 2009 het aandeel geprivatiseerde zwembaden toegenomen van 36 procent naar 68 procent (Bakker & van der Werff, 2013). Neemt niet weg dat zwembaden ook bij privatisering een grote kostenpost zijn op de sportbegroting. Dit geldt des te meer voor gemeenten waar door gemeentelijke herindeling meerdere zwembaden binnen de gemeentegrenzen zijn. Bij de buitensportaccommodaties zijn verenigingen ook al langer in beeld als partij om het beheer van de accommodatie aan over te dragen. Een derde van de buitensportaccommodaties is geheel geprivatiseerd en een vijfde van de buitensportaccommodaties is gedeeltelijk geprivatiseerd (Bakker & Hoekman, 2013). Voor de buitensportaccommodaties hebben gemeenten een beleidsvoornemen tot privatisering uitgesproken om mede hierdoor de benodigde bezuinigingen te realiseren. Verwacht mag worden dat dus meer accommodaties in handen komen van vrijwillige organisaties. Het is evenwel ongewis in hoeverre deze andere beheersvormen ook tot duurzame bezuinigingen leiden. Bij grotere gemeenten, waar in een eerder stadium al is overgegaan tot privatisering van buitensportaccommodaties, is immers een tegengestelde beweging tot deprivatisering zichtbaar (Bakker & Hoekman, 2013). Verenigingen bleken veelal moeite te hebben met het onderhoud en beheer van de sportaccommodaties, waardoor gemeenten financieel moesten bijspringen bij renovaties of om achterstallig onderhoud op te lossen. Het beheren en onderhouden van sportaccommodaties vraagt duidelijk andere expertise dan het verzorgen van een interessant sportaanbod voor de eigen leden. Daarnaast signaleerde de Stichting Waarborgfonds Sport dat een groot deel van de verenigingen nauwelijks in staat is om liquiditeit op te bouwen voor toekomstige investeringen (Stichting Waarborgfonds Sport, 2013).

Sportvereniging als fundament van de sportsector

Sportverenigingen blijken tot op heden vrij ongevoelig voor de gevolgen van de recessie. Het aantal verenigingen in Nederland is stabiel en in 2012 wisten de sportverenigingen gemiddeld een ledenwinst te noteren van ongeveer vijf leden per vereniging (Van Kalmthout e.a., 2013). Wel hebben de verenigingen in de afgelopen jaren te maken gehad met een terugloop van de sponsorinkomsten en een afname van de gemeentelijke bijdragen. De afname van de gemeentelijke bijdrage is het gevolg van de bezuinigingen die gemeenten op het subsidiebeleid hebben doorgevoerd. Het inkrimpen van subsidies is na het verhogen van de tarieven de belangrijkste bezuinigingsstrategie van gemeenten. Om in aanmerking te komen voor subsidies dienen sportverenigingen veelal activiteiten te ontplooien waar de buurt of wijk bij gebaat is, en hiermee een grotere maatschappelijke rol te vervullen.
Om de afname van inkomsten te compenseren hebben vereniging het uitgaven patroon kritisch tegen het licht gehouden en teruggeschroefd. Contributieverhogingen hoger dan de inflatie hebben weinig plaatsgevonden. Dit wordt onderstreept door onderzoek van de gemeente Amsterdam waaruit blijkt dat tussen 2009 en 2013 de gemiddelde jaarlijkse contributie voor de sporters met minder dan indexering is toegenomen (Gemeente Amsterdam, 2013). Door het bijstellen van de uitgaven en het incidenteel doorvoeren van contributieverhogingen is de algehele financiële situatie van sportverenigingen ondanks de recessie in de afgelopen jaren stabiel gebleven (Van Kalmthout e.a., 2013). Desalniettemin maken verenigingen zich zorgen over de financiële situatie (Bakker & Van Kalmthout, 2013) en lijkt er weinig rek meer te zitten in het verlagen van de uitgaven. Om in de komende jaren de inkomsten en uitgaven in balans te houden is het realiseren van meer inkomsten uit contributie, en hiermee het verhogen van de contributie, de meest aannemelijke optie.

De fitnesssector heeft het aanmerkelijk moeilijker en ziet het totaal aantal aanbieders afnemen, doordat het aantal opheffingen het aantal nieuwe inschrijvingen overstijgt. Hiermee ondervindt de fitness-sector meer gevolgen van de recessie dan de sportvereniging. Dit kan toe te schrijven zijn aan de hogere kosten die in het algemeen aan fitness zijn verbonden. Internationaal onderzoek laat zien dat in tijden van recessie een verschuiving is waar te nemen van relatief dure sporten naar de relatief goedkope sporten (Lunn & Layte, 2008; Gratton & Kokolakakis, 2012; Peddle, 2011). Deze ontwikkeling lijkt te worden onderstreept door de groei die het goedkope segment (o.a. Basic Fit en Fit For Free) in de fitnesssector doormaakt. Dat er sprake is van concurrentie op prijs, blijkt ook uit de beperkte mate waarin prijsverhogingen zijn doorgevoerd in de fitnesssector. Een andere reden waarom fitnesscentra harder worden getroffen door de recessie dan sportverenigingen, is de aanwezige uitstapdrempel. De uitstapdrempel lijkt, mede door de sociale binding, bij sportverenigingen hoger te zijn dan bij fitnesscentra, waardoor eerder wordt overwogen om een lidmaatschap van een fitnesscentrum op te zeggen dan een lidmaatschap bij een sportvereniging. Onderzoek laat namelijk zien dat motieven om te sporten bij een sportvereniging vooral gerelateerd zijn aan gezelligheid en sociale contacten, terwijl bij fitnesscentra het vooral gaat om de gezondheid- en fitheidsredenen (Van den Dool e.a., 2009). Verder is bekend dat al voor de crisis intrad bij fitnesscentra, de kosten van sportbeoefening vaker werden genoemd als reden om te stoppen met sport (Van den Dool e.a., 2009).

Sporten wordt duurder

Hoewel in het afgelopen jaar nog maar beperkt sprake is geweest van contributieverhogingen bij sportverenigingen, is de verwachting dat contributieverhogingen in de komende jaren meer regel dan uitzondering zullen zijn. Gemeenten kiezen er in hun bezuinigingen duidelijk voor om de rekening van de sport via de vereniging/accommodatie meer bij de gebruiker neer te leggen. Dit onderzoek laat zien dat verenigingen op dit moment vaak niet meer dan 20 tot 40 procent van de werkelijke kosten van een sportaccommodatie betalen. Gemeenten willen hier nu verandering in brengen en een groter deel van de werkelijke kosten doorbelasten aan de gebruiker. Bijna de helft van de gemeenten verwacht de tarieven met meer dan de indexering te gaan verhogen. Hierbij gaat het in meerderheid om tariefsverhogingen variërend van 5 procent tot en met 20 procent boven op de indexering. Hierdoor worden verenigingen met hogere uitgaven geconfronteerd. Samen met de eerder benoemde afname van inkomsten uit subsidies zullen verenigingen zich hierdoor vermoedelijk genoodzaakt zien tot het verhogen van de contributie. Gemeenten onderkennen dit en geven bijna allemaal aan dat ze verwachten dat in de komende vijf jaar sporten duurder gaat worden voor de burger.
Twee derde van de gemeenten verwacht overigens ondanks de bezuinigingen en het duurder worden van de sportbeoefening evenveel of zelfs meer te kunnen bereiken met het sportbeleid. Enerzijds is dit mogelijk ingegeven door de aanstelling van combinatiefunctionarissen en buurtsportcoaches in de afgelopen jaren waarvan in de komende collegeperiode de vruchten moeten worden geplukt. Anderzijds is dit mogelijk ingegeven door de veerkracht die sportverenigingen in de afgelopen periode hebben getoond en de tot dusverre beperkte gevolgen van het duurder worden van de sportbeoefening voor de sportdeelname, mede door de inzet op minimaregelingen, zoals het Jeugdsportfonds.

Beperkte gevolgen voor de sportdeelname?

Het is aannemelijk dat een langdurige recessie (vanaf 2008), onduidelijke financiële vooruitzichten en het duurder worden van de sportbeoefening op termijn invloed hebben op de

sportdeelname. In internationaal onderzoek is vastgesteld dat een lager besteedbaar inkomen als gevolg van de recessie leidt tot minder bestedingen aan vrijetijdsactiviteiten, waaronder sport, waardoor de sportdeelname bij de lage inkomensgroepen afneemt (Lunn & Layte, 2008) (Gratton & Kokolakakis, 2012). De uitkomsten van nationaal onderzoek weerleggen dit echter. Daaruit blijkt dat gebrek aan tijd de voornaamste barrière voor sportdeelname is, terwijl geldgebrek behoort tot de minst genoemde redenen om niet te sporten (Breedveld e.a., 2013). Sport is (vooralsnog) relatief goedkoop en deelname hieraan is meer gerelateerd aan sociaal-culturele factoren die van invloed zijn op de interesse in sport en de beschikbare tijd voor sport. Wanneer de financiële mogelijkheden van een individu afnemen of een sport duurder wordt, dan is het mede door de invloed van sociaal-culturele factoren aannemelijker dat de sportkeuze wordt aangepast aan de nieuwe financiële kaders dan dat wordt gestopt met sporten.

Op basis van de internationale literatuur zijn er echter wel aanwijzingen voor een negatief effect van de recessie op de sportdeelname. In Canada (Peddle, 2011) en Engeland (Gratton & Kokolakakis, 2012) werd vastgesteld dat de recessie invloed heeft op de deelname aan de duurdere sporten. Dit zou in Nederland een verklaring kunnen bieden voor de stagnering tot lichte daling die we waarnemen bij tennislidmaatschappen, terwijl de verwachting was dat vooral de tennissport zou profiteren van de vergrijzing. Al speelt hier vermoedelijk ook mee dat tennis door de jeugd vaak als tweede sport wordt beoefend en mede daardoor eerder het kind van de rekening is bij bezuinigingen. In Canada bleek verder dat de recessie minder invloed had op de hoge inkomensgroepen dan op de lage inkomensgroepen (Peddle, 2011). In Engeland hadden de recessies in de tachtiger en negentiger jaren geen invloed op de sportdeelname, maar voor de huidige recessie (vanaf 2008) wordt een duidelijk negatief effect op de sportdeelname vastgesteld (Gratton & Kokolakakis, 2012). De onderzoekers concludeerden dat het uitblijven van een verdere groei in sportdeelname in Engeland het gevolg is van de recessie. Ook in Nederland is sprake van een stabilisering van de sportdeelname, na een periode van een toename in de sportdeelname (Hoekman, 2013b). Maar de stabilisering van de sportdeelname geldt in Nederland niet specifiek voor de groepen die het financieel moeilijk hebben en dus als eerste geraakt zouden worden door de recessie (Hoekman, 2013b). Verder biedt het huidige onderzoek geen aanleiding om de stabilisering van de sportdeelname toe te schrijven aan de recessie. Er wordt maar zeer beperkt op sport bezuinigd door de burger. En als door de recessie al op sport wordt bezuinigd, dan gaat het niet om de sportbeoefening zelf, maar eerder om sportmaterialen, horecagebruik na afloop van het sporten of het incidentele recreatieve bezoek aan zwembaden of ijsbanen.

Betaalbaar en toegankelijk

Tot nu toe heeft de recessie er niet toe geleid dat sport onbetaalbaar is geworden. Dit is mede te danken aan gemeenten die mondjesmaat hebben bezuinigd en de sportverenigingen die getracht hebben om de contributieverhogingen zo lang als mogelijk uit te stellen. Gemeenten hechten veel belang aan de betaalbaarheid en toegankelijkheid van sport voor iedereen, waarbij impliciet wordt gedoeld op de verenigingssport. Dit wordt onderstreept door de beoogde extra investeringen van gemeenten in het Jeugdsportfonds en andere minimaregelingen. Hiermee proberen gemeenten ondanks de tariefsverhogingen en andere bezuinigingsmaatregelen op sport, de sport toch betaalbaar te houden voor eenieder. Dat neemt niet weg dat sport duurder gaat worden voor de burger en dat hiermee de discussie rondom de betaalbaarheid van sport actueel zal blijven. Zeker nu de koopkracht van de Nederlanders nog verder afneemt en de werkloosheid en het armoederisico toeneemt (SCP & CBS, 2013). Wat mensen in deze

financieel moeilijke tijden bereid zijn te betalen voor de sportbeoefening, is een complex vraagstuk. Dit komt mede omdat de bereidheid om te betalen afhankelijk is van tal van factoren. Denk hierbij onder andere aan de eigen intrinsieke motivatie om te sporten, de kwaliteit van het aanbod, de referentieprijs en de eigen financiële situatie. Deze factoren maken dat een toename van de kosten voor de sportbeoefening door eenieder verschillend kan worden ervaren met een verschillend besluit over het vervolg van de sportloopbaan tot gevolg. Het ontbreekt nog aan goede monitorstudies die nauwgezet bijhouden wat de gevolgen zijn van contributieverhogingen voor het continueren van het lidmaatschap. Daarbij dienen contributieontwikkelingen en ledenontwikkelingen in de tijd aan elkaar te worden gekoppeld en verdient het aanbeveling om tevens 'exit'-vragenlijsten af te nemen bij de groep die het lidmaatschap heeft opgezegd om te achterhalen in hoeverre de contributie daarbij een rol heeft gespeeld. Tot op heden richt onderzoek naar de betaalbaarheid van sport zich namelijk vooral op 'wat als'-vraagstukken waarbij mensen wordt gevraagd wat ze nu denken dat ze in een fictieve situatie zouden doen of wat ze eventueel bereid zouden zijn om te betalen voor de sportbeoefening. Het is goed voor te stellen dat bepaalde factoren mensen in werkelijkheid, als het er echt op aankomt, toch anders doet besluiten. De praktijk blijkt dan ook vaak weerbarstiger te zijn dan de uitkomsten op basis van 'willingness to pay'-onderzoeken doen vermoeden.

Tot slot

Alles overziend kunnen we vaststellen dat ook de sportsector wordt getroffen door de recessie, maar dat de sport zich gelukkig mag prijzen dat het in vergelijking met andere sectoren door burgers en gemeenten relatief wordt ontzien. Desalniettemin gaat sporten in de komende jaren duurder worden. Te meer, omdat verenigingen weinig andere opties hebben dan in de komende jaren de contributies te gaan verhogen als gevolg van de hogere uitgaven en afnemende inkomsten. Verenigingssporters zien zich hiermee gesteld voor hogere uitgaven voor de sportbeoefening, terwijl ze ook geconfronteerd worden met een afname van het reëel beschikbaar inkomen. Gelukkig voor de sportsector staan bezuinigingen op de sportbeoefening onderaan op eventuele bezuinigingslijstjes van de burgers. Sportbeoefening is een relatief goedkope vrijetijdsactiviteit, waarvoor mensen in de regel ook nog wel bereid zijn wat meer te betalen. Dat neemt niet weg dat een stijging van de kosten voor sport voor bepaalde groepen gevolgen zal hebben. Sport is dan weliswaar relatief goedkoop, het blijft de vraag of mensen het geld ervoor over hebben. De minder intrinsiek gemotiveerde sporters zullen bij prijsverhogingen als eerste uitvallen, omdat ze een mindere bereidheid hebben om meer te betalen voor de sportbeoefening. Om zicht te hebben op de consequenties van prijsverhogingen in de sport wordt aanbevolen om bij verenigingen en andere sportaanbieders te monitoren wat de gevolgen van prijsverhogingen zijn. Hiermee kan in beeld worden gebracht welke groepen het meest worden getroffen door prijsverhogingen en handreikingen worden geboden voor mogelijke oplossingsrichtingen om sport ook voor deze groepen toegankelijk en betaalbaar te houden.

Het is van belang om zicht te houden op de consequenties van de huidige en aanstaande bezuinigingen bij gemeenten en de financiële situatie van huishoudens voor de sportdeelname en het functioneren van sportorganisaties. Hiertoe is monitoring en aanvullend verdiepend onderzoek gewenst. Hieronder doen we een suggestie voor de benodigde monitoring en aanvullend onderzoek:

- *eind 2014 herhaling van de* Recessiepeiling gemeenten *(inzet VSG panel)*
  Het is mogelijk dat na de gemeenteraadsverkiezingen in maart 2014 op een andere wijze invulling wordt gegeven aan het sportbeleid en bezuinigingen binnen een gemeente anders dan voorzien worden ingevuld. Daarnaast is het mogelijk dat de bezuinigingstaakstellingen zijn veranderd na de huidige recessiepeiling bij gemeenten die in het voorjaar van 2013 is uitgevoerd.
- *verdiepende studie naar de omvang van en ontwikkeling in gemeentelijk sportbudget*
  De Recessiepeiling gemeenten laat zien dat gemeenten bezuinigen op sport. Dit wordt onderstreept door de afname van gemeentelijke bijdragen bij sportverenigingen. Desalniettemin laten de meest recente cijfers van CBS (2013l) een stijging zien van de sportuitgaven van gemeenten tussen 2008 en 2010. Deze tegenstrijdige uitkomsten roepen vragen op over de ernst van de lokale bezuinigingen op sport en vragen om een beter inzicht in de totale sportuitgaven van gemeenten. Vermoedelijk spelen de spreiding van sportuitgaven over verschillende kostenplaatsen en de verschillen hierin tussen gemeenten een rol bij de waargenomen discrepantie. Het is aan te bevelen om enkele gemeenten als case aan te wijzen en hier de ontwikkeling in de sportuitgaven onder de loep te nemen en dit te vergelijken met de ontwikkeling die het CBS beschrijft voor de betreffende gemeenten.
- *onderzoek naar achtergronden van deprivatisering van sportaccommodaties*
  Gelet op de signalen van het Stichting Waarborgfonds Sport (2013) dat verenigingen onvoldoende reserveren voor groot onderhoud en renovatie, en de deprivatisering van sportaccommodaties bij de grotere gemeenten (Bakker & Hoekman, 2013) bestaan twijfels over de duurzaamheid van privatisering van sportaccommodaties. Onderzoek bij geprivatiseerde sportaccommodaties naar de onderhoudsstaat en de financiële situatie kan daarbij helpen om een beter beeld te krijgen van de duurzaamheid van de privatisering. Daarnaast geeft het inzicht in eventuele problemen die in de toekomst kunnen ontstaan bij deze geprivatiseerde accommodaties, waardoor eerder kan worden bijgestuurd. Tot slot kan onderzoek naar de achtergronden van deprivatisering van sportaccommodaties helpen bij het beter begeleiden van sportverenigingen die nu een sportaccommodatie in eigen beheer hebben en leiden tot een meer gefundeerd en afgewogen besluit bij het wel of niet privatiseren van bepaalde sportaccommodaties.
- *onderzoek naar de succes en faalfactoren van andere beheersvormen*
  Gemeenten geven aan op zoek te zijn naar andere beheersvormen voor de inrichting van het sportbeleid. Denk hierbij onder andere aan beheerstichtingen op sportparken. Hierbij is het echter vaak onduidelijk wat de meerwaarde van een andere beheersvorm is voor de langere termijn. Onder welke voorwaarden zijn welke beheersvormen het meest geschikt? En wat zijn op de langere termijn de succes en faalfactoren voor de diverse beheersvormen? Onderzoek met aandacht voor deze vraagstukken is aan te bevelen.
- *toevoegen module aan SportAanbiedersMonitor van NOC*NSF en Mulier Instituut*
  Het is gewenst om een specifieke module toe te voegen aan de SportAanbiedersMonitor waarin vragen worden opgenomen die verband houden met de recessie. Denk daarbij aan de mate waarin de contributie is verhoogd, de ontwikkeling van huurkosten waar verenigingen mee te maken hebben gehad, of verenigingen de accommodatie in eigen beheer hebben en in hoeverre dan gereserveerd wordt voor groot onderhoud, de mate waarin verenigingen liquiditeit opbouwen voor toekomstige investeringen, of verenigingen de afgelopen jaren de algemene reserves hebben aangesproken en zo ja of dit dan is om de contributies niet te hoeven verhogen.

- *financiële monitor en drop-outmonitor bij verenigingen in gemeenten met tariefsverhogingen*
  Het is aan te bevelen om in een selectie van gemeenten waar grote tariefsverhogingen gaan plaatsvinden, een drop-outmonitor op te zetten. Hierbij is het van belang om goed in beeld te brengen wat de consequenties van de tariefsverhogingen zijn voor de contributies van de verenigingen. Daarnaast is het gewenst om bij de verenigingen te gaan monitoren in hoeverre leden de contributie opzeggen, en bij deze leden te bevragen of dit verband houdt met de contributieverhogingen. Een mogelijke toevoeging is nog om in deze gemeenten ook te bepalen in hoeverre de instroom wordt belemmerd door de contributie en te bezien in hoeverre sprake is van een toename van de uitstroom naar omliggende gemeenten. Verder adviseren wij om de financiële situatie van de verenigingen die te maken krijgen met de tariefsverhogingen in de gemeente nadrukkelijk te volgen om te bezien wat dit doet met de financiële gezondheid van de verenigingen.
- *burgerbevraging naar de bezuinigingen op sport*
  We stellen voor om de burgerbevraging te herhalen in 2014 om te zien of er veranderingen zijn in de sportgerelateerde bezuinigingen. Gelet op de beperkte groep die in de huidige burgerbevraging heeft aangegeven op te bezuinigen is het raadzaam om voor zover mogelijk te 'oversamplen' voor de groep die in de afgelopen periode gestopt is met sport of een lidmaatschap voor een sport heeft opgezegd.
- *onderzoek naar sportdeelname bij gezinnen in armoede*
  In 2008 en 2010 heeft het SCP onderzoek gedaan naar de maatschappelijke participatie van kinderen uit armoedegezinnen. Daaruit bleek dat de gepleegde beleidsinzet en bijbehorende financiële middelen hebben geleid tot een kleiner verschil in sportdeelname tussen arme en niet-arme kinderen. Onduidelijk is echter of zich hierin na 2010 ontwikkelingen hebben voorgedaan. Met de toename van het aantal kinderen in armoede en de verwachte stijging van de kosten voor sport is een herhaling van het onderzoek van het SCP uit 2008 en 2010 gewenst.

Literatuur

- Allers, M.A., B. Steiner, C. Hoeben & J.B. Geertsema (2013). *Gemeenten in perspectief*. Groningen / Almere: COELO / brunosteiner advies.

- Bakker, S. (2013). Effecten van privatiseren zwembaden – Een schets van het huidige zwembadlandschap in Nederland, de verschillen in exploitatie van zwembaden en de effecten van deze verschillen op organisatie- en gebruikersniveau. In: *Vrijetijdstudies,* 2, p. 51-59.

- Bakker, S. & H. van der Poel (2012). Contributiehoogtes onder de loep genomen. In: *Centre Court*, 4, p.18-19

- Bakker, S., & H. van der Werff (2013). Beleid, eigendom, beheer en exploitatie. In H. van der Werff, & K. Breedveld, *Zwemmen in Nederland. De zwemsport in al zijn facetten ander belicht* (pp. 182-198). Utrecht/Nieuwegein: Mulier Instituut/Arko Sports Media

- Bakker, S. & J. van Kalmthout (2013). *Penningmeesters 2013: oordeel penningmeesters over de financiële situatie van de sportvereniging*. Utrecht: Mulier Instituut.

- Bakker, S. & R. Hoekman (2013). *Exploitatie en beheer van buitensportaccommodaties*. Factsheet. Utrecht: Mulier Instituut.

- Batterink, R. & Duits, W. (2011). Het eerste fluitsignaal: Introductie in de prijselasticiteit van contributies bij Nederlandse sportbonden en -verenigingen. Nijmegen: HAN.

- Blankers, I., R. Goudriaan, N. De Groot, T. Everhardt, R. Friperson & G. Mazzola, (2012). *Effecten van de economische crisis in de cultuursector*. Aarts de Jong Willem Goudriaan Public Economics bv (APE).

- BMC (2013). *Spankracht: hoeveel rek zit er in de Rotterdamse sportverenigingen?* Amersfoort: BMC.

- Boer, W.I.J. de (2012a). De invloed van de prijs op sportdeelname in Nederland. In: *Sport en Strategie*, jaargang 6, nr. 5, pp. 25-26. Nieuwegein: Arko Sports Media.

- Boer, W.I.J. de (2012b). De juiste prijs. Een korte studie naar de mogelijke impact van prijsverhogingen voor de bezoekersaantallen van de gemeentelijke zwembaden en ijsbaan in Eindhoven. Nijmegen: HAN.

- Boer, W.I.J. de (2012c). *Price-elasticity and voluntary work in sport clubs new empirical findings*. Abstract to European Sport Economics Association Congress 2012.

- Booz & Company (2013). *Rijksmuseum Bijzonder Binnenlands Product – De economische waarde en impact van het nieuwe rijksmuseum.* Amsterdam: Booz & Company.

- Borland, J. & R. MacDonald (2003). Demand for sport. In: *Oxford Review of Economic Policy*, 19/2, p.478-502.

- Breedveld, K., R. Hoekman, H. Van der Werff.& J. Van Kalmthout (2013). Van 65 naar 75: Het Olympisch goud van de breedtesport. In: *Sport & Strategie* 7/4, p. 26-27.

- CBS (2013a). *Bescheiden krimp economie*. url: http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/DAAFB70E-136F-4AC7-B7CB-A95932FDF71F/0/pb13n034.pdf (bezocht op 22-7-2013).

- CBS (2013b). *Bescheiden omzetgroei horeca.* url: http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/handel-horeca/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-055-pb.htm (bezocht op 3-9-2013).

- CBS (2013c). *Beschikbaar inkomen huishoudens daalt in 2012 met 3,2 procent*. url: http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/macro-economie/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-022-pb.htm (bezocht op 25-7-2013).

- CBS (2013d): *De Nederlandse samenleving 2012: Weerslag van crisis op de maatschappij.* url: http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/bevolking/publicaties/artikelen/archief/2012/2012-079-pb.htm (bezocht op 22-7-2013).

- CBS (2013e). *Economie krimpt 0,2 procent.* url: http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/dossiers/conjunctuur/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-052-pb.htm (bezocht op 3-9-2013).

- CBS (2013f). *Geboorten gedaald tot niveau begin jaren tachtig*. url: http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/bevolking/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-3863-wm.htm (bezocht op 22-7-2013).

- CBS (2013g). Inflatie stijgt verder naar 3,1 procent. url: http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/dossiers/conjunctuur/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-050-pb.htm. (bezocht op 9-8-2013).

- CBS (2013h*). Inkomen huishoudens daalt verder.* URL: http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/macro-economie/publicaties/dne/sectoren/archief/2013/2013-06-28-03-ne-s1.htm (bezocht op 21-8-2013).

- CBS (2013i). Koopkracht in 2012 opnieuw lager URL: http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/inkomen-bestedingen/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-3878-wm.htm (bezocht op 21-8-2013).

- CBS (2013j). *Nederland in 2012.* Den Haag: CBS.

- CBS (2013k). *Recordaantal faillissementen in eerste helft van 2013.* url: http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/veiligheid-recht/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-046-pb.htm. (bezocht op 3-9-2013).

- CBS (2013l). *Sport in beeld – De bijdrage van sport aan de Nederlandse economie in 2006, 2008 en 2010.* Den Haag: CBS.

- CBS (2013m). *Vakanties van Nederlanders 2012.* Den Haag: CBS..

- CBS (2010). *De Nederlandse economie 2009.* Den Haag: CBS.
- CBS (2011). *De Nederlandse economie 2010.* Den Haag: CBS.
- CBS (2012). *De Nederlandse economie 2011.* Den Haag: CBS.
- Centre for Leisure Research (1993). *Differential Charges at Sports Centres.* Edinburgh: Scottish Sports Council.
- Coalter, F. (1993). Sports participation: price of priorities? In: *Leisure studies*, 12, p. 171-182.
- Collard, D. & R. Hoekman (2013). *Sportdeelname in Nederland: 2006-2012: factsheet.* Utrecht: Mulier Instituut.
- Driessen, L. & K. Siemons (2012). *Prijselasticiteit in de sport. Een empirische studie naar de relatie tussen de contributie en het ledenaantal bij sportverenigingen*. Nijmegen: HAN.
- Dool, R. van den, A. Elling & R. Hoekman (2009). *Sportersmonitor 2008: een beschrijving van actuele sportissues*. Nieuwegein/'s-Hertogenbosch: Arko Sports Media/W.J.H. Mulier Instituut.
- Gemeente Amsterdam (2013). *Sportmonitor 2013: inzicht in het sportgedrag van Amsterdammers*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, bureau onderzoek en statistiek.
- Gratton, C. & T. Kokolakakis (2012). *The Effects of the Current Economic Conditions on Sport Participation.* Sheffield: Sport Industry Research Centre.
- Gratton, C. & P. Taylor (1994). The impact of variations in changes on usage levels at local authority sports facilities; economic analysis. In: *Scottish Sports Council Research Digest*, 34. Edinburgh.
- Gratton. C. & P. Taylor (1995). From economic theory to leisure practice via empirics: the case of demand and price. In: Leisure Studies, 14, pp. 245-261.
- Hoekman, R. (2013a). *Recessiepeiling gemeenten 2013.* Utrecht: Mulier Instituut.
- Hoekman, R. (2013b). Sportdeelname en de rol van sportvoorzieningen. In V. Hildebrandt, C. Bernaards, & J. Stubbe (red.). *Trendrapport Bewegen en Gezondheid 2010/2011* (pp. 83-100). Leiden: TNO.
- Hoekman, R. (2010). *Recessiepeiling gemeenten 2010: doorwerking economische recessie op gemeentelijk sportbudget*. 's-Hertogenbosch: Mulier Instituut.
- Hoekman, R., D. Collard & A. Cevaal (2011a). *Sportinfrastructuur in Nederland. Quickscan sportaccommodaties en sportorganisaties*. 's-Hertogenbosch: W.J.H. Mulier Instituut.
- Hoekman, R., D. Romijn & T. Rutten (2011b). *Een veld voor de helft: over sociale tarieven en subsidies*. 's-Hertogenbosch: W.J.H. Mulier Instituut.

- Hover, P., S. Hakkers & K. Breedveld (2012). *Trendrapport fitnessbranche 2012*. Nieuwegein/ Utrecht: Arko Sports Media/ Mulier Instituut.

- ING Economisch Bureau (2013). *ING Weekoverzicht Vraag van Vandaag 13 t/m 19 november 2013 – Verdere verbetering van vertrouwen.* url: http://www.ing.nl/particulier/economisch-bureau/archief/archief-economische-berichten/2013/11/20131126-verdere-verbetering-van-vertrouwen.aspx (bezocht op 3-12-2013)

- Jehoel-Gijsbers, G. (2009). *Kunnen alle kinderen meedoen? Onderzoek naar de maatschappelijke participatie van arme kinderen. Nulmeting.* Den Haag: SCP

- Johnson, B.K., J.C. Whitehead, D.S. Mason & G.J. Walker (2007). Willingness to pay for amateur sport and recreation programs. In: *Contemporary Economic Policy*, 25/4, p. 553-564.

- Kalmthout, J. van, R. Hoekman, P. Hover & K. Breedveld (2010). *Tussen veerkracht en vrees: de impact van de recessie op de georganiseerde sport.* 's-Hertogenbosch: Mulier Instituut.

- Kalmthout, J. van, H. van der Werff, H. Veerman & T. Daamen (2013). *SportAanbiedersMonitor 2012: fact & figures*. Arnhem: NOC*NSF/ Mulier Instituut.

- Kamphuis, C. & R. van den Dool (2008). Sportdeelname. In: Breedveld, K., C. Kamphuis & A. Tiessen-Raaphorst (red.), *Rapportage Sport 2008* (pp. 74-101). Den Haag: SCP/W.J.H. Mulier Instituut.

- Késenne, S. (2011). Hebben niet-sporters te weinig geld of te weinig tijd? In: A. Elling & F. Kemper (red.). *'Het kost veel tijd en je wordt er moe van'. Verklaringen voor sportdeelname en inzichten in de leefwereld van niet-sporters* (pp. 75-82). Nieuwegein: Arko Sports Media.

- Késenne, S. & P. Butzen (1987). Subsidizing sports facilities: the shadow price-elasticities of sports. In: *Applied Economics*, 19/1, p. 101-110.

- Litjens, N. (2012). *Prijselasticiteit bij fitnesscentra*. Nijmegen: HAN

- Lunn, P. & R. Layte (2008). *The Irish Sport Monitor: Second annual report 2008*. Dublin: The Irish Sports Council.

- Ministerie van VWS (2013), *Rijksbegroting 2014*
xvi Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

- Nederlands Bureau voor Toerisme & Congressen (NBTC) (2013). *Kerncijfers 2012 Gastvrijheidseconomie.*Nederlands Bureau voor Toerisme & Congressen, Den Haag, 2013.

- Nibud (2013). *Nederland bezuinigt – onderzoek naar de bezuinigingsstrategieën van Nederlanders.* Utrecht: Nibud

- Nibud (2003). *Sportuitgaven Onderzoek*.URL: http://www.marketingresearchbase.nl/Uploads/Files/sport.pdf (bezocht op 2-12-2013).

- NOS (2012). *Meer mensen verlaten Nederland.* url: http://nos.nl/artikel/404530-meer-mensen-verlaten-nederland.html (bezocht op 22-7-2013).

- Peddle, C. (2011). *The impact of the 2008 recession on youth sport programs in a local community.* University of Windsor. Paper 271: Electronic Thesis and Dissertations.

- Rabobank (2011). *Rabobank Cijfers & Trends. Branche-informatie Fitnesscentra.* Utrecht: Rabobank.

- Rijksoverheid (2013). *Kunst en Cultuurbeleid*. url: http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/kunst-en-cultuur/kunst-en-cultuurbeleid (bezocht op 9-8-2013).

- Roest, A. (2011). *Kunnen meer kinderen meedoen? Veranderingen in de maatschappelijke deelname van kinderen 2008-2010.* Den Haag: SCP.

- Romijn, D., H. van der Poel & F. Smits (2013). *Ondersteuning van verenigingssport in Zoetermeer: een analyse van het gevoerde verenigingsondersteuningsbeleid*. Utrecht: Mulier Instituut.

- Sandijk, J. van (2012). Het zwembad – maatschappelijk of recreatief? In: *Recreatie 2012, 5.* Conegroup 's-Heerenberg.

- SCP & CBS (2013). *Armoede signalement 2013.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau en Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag / Heerlen, 2013.

- Stichting Waarborgfonds Sport (2013). *Financiële status sportverenigingen in 2013 verder achteruit*.. url: http://www.sws.nl/nieuws/33-verenigingen/136-financiele-status-sportverenigingen-in-2013-verder-achteruit (bezocht op 16-12-2013)

- Taks, M. (1994). *Sociale gelaagdheid in de sport: een kwestie van geld of habitus?* Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.

- Thompson, W.R. (2012). *Worldwide survey of fitness trends for 2013*.

- Tiessen-Raaphorst, A., D. Verbeek, & A. Roest (2010). Uitgaven aan sport: In: Tiessen-Raaphorst, A., D. Verbeek, J. de Haan & K. Breedveld (red.), *Rapportage Sport 2010* (pp. 219-231). Den Haag/Den Bosch: Sociaal en Cultureel Planbureau/WJH Mulier Instituut.

- Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) (2011). *Zwembaden in het nauw door bezuinigingen.* url: http://www.vngmagazine.nl/archief/3347/zwembaden-het-nauw-door-bezuinigingen (bezocht op 1-8-2013).

- Werff, H. van der, K. Breedveld, S. Bakker, F. Kemper, M. Cotterink, R. van Mourik & T. Henneken (2013). *Zwemmen in Nederland – De Zwemsport in al zijn facetten nader belicht.* Utrecht: Mulier Instituut.

- Wicker, P. (2009). *Price elasticity in sport clubs. Measurement and empirical findings.* Saarbrücken: Südwestdeutscher Verlag für Hochschulschriften Aktiengesellschaft & Co.

- Wijzer in Geldzaken (2009). *Publieksmonitor Wijzer in Geldzaken*. Den Haag: Wijzer in Geldzaken.